

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)
Smithuis, J.

Citation

Smithuis, J. (2019, February 6). *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/68326>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/68326>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/68326>

Author: Smithuis, J.

Title: Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)

Issue Date: 2019-02-06

Chapter 1

Guild representation or oligarchy?

Abstract

This article explores the composition of Utrecht's city government after the introduction of the guild ordinance of 1304, and the representation of craft guilds and socioeconomic interests in local government, in particular. For the analysis, the yearly lists of magistrates between 1402 (the year in which they first appear) and 1459 are used. It is argued that a relatively stable system of power distribution between the 21 'common guilds' (the political guilds) developed in Utrecht before the fifteenth century. This system or 'guild hierarchy' worked to the advantage of the more well-off merchants, retailers and producers of luxury goods, active in (inter)regional markets, and to the disadvantage of craftsmen and retailers who were primarily active in the local market. At the same time, it is argued that a relatively small ruling elite, similar to those of neighbouring 'oligarchic' towns, emerged in Utrecht within the framework of guild government. Even though the factual power distribution in the city government thus undermined the representative character of the city government, the constitutional framework of open elections and representation from the guilds, as well as occasional consultation of the guild membership, remained largely intact.

This chapter was published as: J. Smithuis, 'Gildevertegenwoordiging of oligarchie? De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen (1304-ca. 1450)', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2014, 209-236.

Gildevertegenwoordiging of oligarchie?

De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen (1304-ca. 1450)

Laatmiddeleeuwse stadsbesturen, zo is bekend, waren niet democratisch ingericht. Stedelijke bestuurlijke organen waren in deze periode uitsluitend toegankelijk voor een juridisch bevoorrechte groep: de burgerij, mannen die het burgerrecht bezaten en vaak ook nog aan een aantal andere voorwaarden moesten voldoen om in aanmerking te komen voor bestuursfuncties.¹ In Utrecht was dit niet anders. De inwoners die het burgerrecht bezaten en zo samen de politieke gemeenschap van de stad vormden – dat wil zeggen, de inwoners met passief en actief kiesrecht voor het stadsbestuur – behoorden bovendien over het algemeen tot het meest welvarende deel van de stadsbevolking. Zij waren zelfstandige ambachtsmeesters met een eigen winkel of werkplaats, erkende marskramers, rijkere kooplieden, of ridderlijk levende en rentenierende stedelingen. Burgers behoorden doorgaans tot de sociale middengroepen of tot de elite van de stad.²

Veel steden in deze periode, in de Nederlanden maar ook elders, werden in de praktijk bestuurd door een relatief kleine groep burgers die de hoogste status in de gemeenschap bezat. Daardoor kreeg het stadsbestuur een ‘oligarchisch’ of ‘plutocratisch’ karakter: het was formeel of in de praktijk alleen toegankelijk voor een beperkt aantal inwoners, bevoorrecht door afkomst of door rijkdom, die onderling de macht verdeelden. Dit gold niet alleen voor kleinere steden als Leiden of Zutphen, maar uiteindelijk ook voor de grote Vlaamse steden waar ambachtlieden, met name in de textielnijverheid, rond 1302 via de ambachtsgilden toegang hadden verkregen tot het stadsbestuur. Dat ook in deze laatste steden het dagelijkse stadsbestuur meestal in handen bleef, of terugkeerde, van een kleine elite, toonde Raymond van Uytven reeds aan in 1962. Hij ondernam een grootschalig onderzoek naar de burgers in verschillende laatmiddeleeuwse Nederlandse steden die daadwerkelijk deel hadden aan de stedelijke politiek en koppelde dit aan verspreide gegevens over hun welvaart en belastingbijdragen. In de grotere steden met gildeninvloed bestond deze bestuurselite op den duur echter ook deels uit in de loop van

1 Vgl. Ph. Maarschalkerweerd, ‘Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen’, *Jaarboek Oud-Utrecht* 1991, 39-58; F.C. Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap in Deventer, Kampen en Zwolle, 1302-1811* (Zwolle 2005).

2 Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’; zie ook C. Kwakman, ‘Slijkburgers in Utrecht’, *Madoc* 19 (2005) 167-174.

de tijd rijk geworden ambachtsmeesters en niet alleen uit rijke kooplieden of welgeborenen.³

Tussen laatmiddeleeuwse steden onderling bestonden er tal van verschillen in de mate waarin verschillende sociale groepen daadwerkelijk toegang hadden of kregen tot het bestuur van de stad en in de mate waarop zij direct of indirect politieke invloed konden uitoefenen. Men kan deze verschillen uitdrukken door een continuüm te veronderstellen tussen aan de ene kant een sterk representatief of ‘democratisch’ bestuur en aan de andere kant een sterk oligarchisch of plutocratisch bestuur. Daarbinnen vallen verschillende aspecten van het bestuur te onderzoeken en te vergelijken, zoals de regels en praktijken van magistraatsverkiezingen, de omvang van het stadsbestuur en de mate van doorstroming daarin, de sociale samenstelling van de bestuurdersgroep, de praktijken van ‘zetelverdeling’ tussen verschillende onderverdelingen van de burgerij (zoals gilden of districten), of tradities van directe medezeggenschap door burgervergaderingen en andere lichamen.⁴

Steden als Gent en Zutphen waren bijvoorbeeld zeer verschillend waar het aankwam op de werkelijke toegankelijkheid voor niet-elitaire burgers van de bestuurlijke instellingen en de mobiliteit van stadsbestuurders. Zo kende Gent een vrij snelle wisseling van magistraten en waren bestuurlijke carrières relatief kort, waardoor het voor een relatief ruime kring burgers en gildeleden mogelijk was om daadwerkelijk in de stedelijke politiek te participeren. Zutphense burgers die eenmaal een positie in het stadsbestuur wisten te verwerven, vervulden daarentegen vaak lange bestuurlijke carrières.⁵ Van Uytven en Wim Blockmans weten de verschillen tussen steden in dit opzicht grotendeels aan de omvang en de sociaaleconomische structuur van de stad. Het lijkt inderdaad logisch dat bepaalde sociale groepen of beroepsgroepen alleen bij een voldoende omvang en economisch belang enig gewicht in de schaal konden leggen en zo een positie van macht en invloed konden verwerven.

Het is in deze bijdrage de bedoeling om Utrecht, dat in die tijd tot de relatief grote steden in de Nederlanden behoorde maar een weinig ‘industriële’ karakter had, binnen dit veld tussen representatief bestuur en oligarchie te situeren.⁶ Naar de sociale samenstelling

3 Van Uytven, ‘Plutokratie’.

4 Vgl. bijvoorbeeld Shaw, *Popular government*, 2006; Najemy, *Corporatism and consensus*; K. Schreiner en U. Meier (red.), *Stadtregiment und Bürgerfreiheit. Handlungsspielräume in deutschen und italienischen Städten des Späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit* (Göttingen 1994).

5 W.P. Blockmans, ‘Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550’, in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 236-260; Van Uytven, ‘Plutokratie’.

6 Cf. R. van Uytven, ‘Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden’, in: D.P. Blok e.a. (red.), *(Nieuwe) Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 15 dln. (Haarlem 1977-1983) III, 188-253; Van

van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen is, behalve voor wat betreft de formele regelingen, tot nu toe weinig onderzoek gedaan.⁷ Vaak wordt op basis van (laat-)vijftiende-eeuwse toestanden aangenomen dat Utrecht werd bestuurd door een kleine elite van ‘gegoede burgers’, in de woorden van Berents, waarbinnen oude ministeriale of welgeboren (ridderlijk levende) families naar verhouding een grote rol speelden.⁸ Deze politieke elite wordt doorgaans als ‘patriciaat’ aangemerkt; een begrip dat in deze bijdrage echter uitsluitend wordt gereserveerd voor de kleine groep families die vóór de Gildebrief van 1304 onderling de macht in de stad verdeelden. Utrecht was de enige stad in de noordelijke Nederlanden waar de gilden, in dit geval 21 ambachts- en kleinhandelsgilden, in navolging van de grote Vlaamse steden in 1304 een grote mate van politieke invloed verwierven. Hun leden kregen daarbij direct toegang tot het dagelijkse stadsbestuur. Dit betekende dat ook burgers uit de sociale middengroepen – ambachtsmeesters, marskramers en winkeliers – vanaf 1304 in elk geval formeel hun stempel op het bestuur van de stad konden drukken en de patricische families hun monopoliepositie verloren.⁹

Utrecht vormt voor vragen naar het sociale karakter en de toegankelijkheid van laatmiddeleeuwse stadsbesturen een interessante onderzoekscasus. Hoe was de representatie van verschillende sociaaleconomische groepen en belangen, via de gilden, in het Utrechtse stadsbestuur geregeld, en in welke mate konden burgers uit verschillende sociale lagen daadwerkelijk deelnemen aan de stedelijke politiek? Daarbij is te verwachten dat het hier geen statische toestand betrof, maar dat zich hierin (sterke) ontwikkelingen voordeden tijdens de lange periode van het gilderegime, tussen 1304 en 1528. Men kan veronderstellen, en deels ook objectief nagaan, dat het stadsbestuur er kort na 1304 anders uitzag dan rond 1400 of 1500. In deze bijdrage ligt de nadruk op de ontwikkelingen in de mate van representatie en participatie in de periode vanaf 1304 tot ongeveer het midden van de vijftiende eeuw. Bovendien beperkt het onderzoek zich tot de samenstelling en toegankelijkheid van het *dagelijkse* stadsbestuur. Dit betekent in de

den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’; Van Vliet, *Markt*.

7 Zie voor de formele regelingen met name Muller, *Rechtsbronnen* IV (inleiding); Overvoorde en Joosting, *Gilden* I. De inleidingen op deze bronnedities zijn degelijk en nog steeds erg nuttig, hoewel ze inmiddels op een aantal punten verouderd of ontoereikend zijn, met name waar het de ontwikkelingen van instituties door de tijd heen en de bestuurlijke praktijken betreft. Hier ligt nog een onderzoeksveld open.

8 Berents concentreerde zich op het einde van de vijftiende eeuw: D.A. Berents, ‘Gegoede burgerij in Utrecht in de 15^e eeuw’, *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1972, 78-92, m.n. 90-91; zie ook Struick, *Utrecht*, 68-69; Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 25-41; Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’. Voor de begrippen ‘ministeriaal’ en ‘welgeboren’, zie Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*.

9 Cf. Prak, ‘Corporate politics’. Alleen in Dordrecht kregen gilden ook een zekere stem in het stadsbestuur, maar pas later en onder andere voorwaarden.

praktijk een beperking van de analyse tot de zogenaamde stadsraad, de belangrijkste bestuurlijke instelling in laatmiddeleeuws Utrecht met zowel wetgevende, bestuurlijke als rechtsprekende bevoegdheden. Deze instelling ontwikkelde zich op basis van de Gildebrieff van 1304, zoals we hieronder zullen zien. De stadsraad werd jaarlijks opnieuw verkozen op de dag vóór het feest van Maria Lichtmis (2 februari) en bestond uit twaalf schepenen, 24 raden en 42 oudermannen. De oudermannen, twee per gilde, waren daarbij tevens de bestuurders van hun gilde voor dat jaar. In de loop van de veertiende eeuw werd deze stadsraad in toenemende mate bijgestaan door de zogenaamde ‘oude raad’, de raad van het jaar ervoor. Ten slotte stond de stadsraad onder leiding van het uitvoerende college van vier stadsoversten, ook wel ‘de vier oversten’ genoemd: de beide burgemeesters van schepenbank en raad, en twee overste oudermannen. Zij kwamen eveneens jaarlijks voort uit dezelfde groep verkozen schepenen, raden en oudermannen. Tot 1455 werden ook de twee kameraars jaarlijks uit de leden van de stadsraad gekozen. Dit waren dus politieke functies; pas vanaf 1455 werden de kameraars echt financiële ambtenaren.¹⁰

Een hindernis in het onderzoek naar met name de veertiende eeuw vormt het feit dat er over de samenstelling en het functioneren van het stadsbestuur in Utrecht, op de Gildebrieff van 1304 na, pas vanaf circa 1340 mondjesmaat meer informatie beschikbaar komt, via nieuw aangelegde rechtsboeken en bestuurlijke registers. Jaarlijkse bestuurderslijsten zijn voor Utrecht zelfs pas serieel beschikbaar vanaf 1402.¹¹ Daarvóór beschikken we slechts over lacuneuze schepenlijsten.¹²

10 Meer informatie over de laatmiddeleeuwse bestuurlijke instellingen en ambten via: Muller, *Rechtsbronnen IV, passim*; Overvoorde en Joosting, *Gilden*, m.n. deel I; J. van de Water (ed.), *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der edele mogende heren staten 's lands van Utrecht. Mitsgaders van de edele groot achtbare heeren borgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten*, deel III (Utrecht 1729); Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’; De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’; Berents, *Misdaad*, 13-21. De eerste en tweede kameraar werden in de praktijk steeds alleen gekozen onder de nieuwe raden en schepenen, op welke wijze is onduidelijk; zij dienden (zeer) kapitaalkrchtig te zijn. Vanaf 1455 waren zij gesalarieerde ambtenaren buiten de stadsraad om die voor vier, later drie jaar werden aangesteld: Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 74-75 en 97. In de kameraarsrekeningen rekenden de kameraars zichzelf tot de stadsoversten.

11 Via de raadsdagelijkse boeken, die elk bestuursjaar beginnen met de samenstelling van het nieuwe stadsbestuur per 2 februari (Maria Lichtmis), aangevuld met de namen van de kwartierhoofdmannen in de buurspraakboeken (reeds vanaf 1385): Het Utrechts Archief (HUA), Stadsbestuur van Utrecht (1122-1577) (SA) inv. nrs. 13 en 16; deels gepubliceerd via K. Burman, *Utrechtsche jaarboeken van de vyftiende eeuw, vervattende het merkwaardige in het Gesticht, en voornamentlyk in de stad Utrecht, zedert den jare 1402 en vervolgens voorgevallen*, 3 dln. (Utrecht 1750-1754).

12 Voor de veertiende eeuw zijn bijna uitsluitend de namen van schepenen bekend via schepenbrieven, die bijeengebracht werden in lijsten door Van de Water, *Groot placaatboek*, 147-153. Deze lijsten zijn niet geheel betrouwbaar.

Vóór 1304	Na 1304/1341
<p>schout (voorzitter) ← max. 12 schepenen</p> <p>daarnaast een ouderman of eerste schepen</p> <p>↑</p> <p><i>waarschijnlijk voordracht op basis van coöptatie door de zittende schepenen; benoeming voor het leven door de bisschop</i></p> <p>↑</p> <p>max. 12 raden</p> <p>↑</p> <p><i>rechtstreekse verkiezing of voordracht aan de schepenen via de waakdistricten?</i></p> <p>↑</p> <p>de burgerij</p>	<p>12 schepenen ⇒ schepenburgemeester (schout is slechts formeel voorzitter)</p> <p>↑</p> <p><i>1 maal per jaar verkiezing door de raden onder burgers binnen of buiten gilden; beëdiging door de bisschop</i></p> <p>↑</p> <p>24 raden ⇒ raadsburgemeester</p> <p>↑</p> <p><i>1 maal per jaar verkiezing door de oudermannen onder de gildeleden (twee per waak en twee 'van de straat')</i></p> <p>↑</p> <p>42 oudermannen ⇒ 2 overste oudermannen</p> <p>↑</p> <p><i>1 maal per jaar verkiezing in elk gilde, via loting van vijf kiesmannen onder de kiesgerechtigde gildeleden</i></p> <p>↑</p> <p>de burgerleden van de 21 gilden</p>

Schematisch overzicht van de samenstelling en verkiezing van het dagelijkse stadsbestuur van Utrecht tussen ca. 1200-1450. Deels naar Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 116.

De laatmiddeleeuwse gildenarchieven gingen voor een groot deel verloren.¹³ Toch kan onder andere uit de latere bestuurderslijsten meer worden afgeleid over veertiende-eeuwse ontwikkelingen dan gedacht, en het zijn met name deze bestuurderslijsten die hier gebruikt zijn om zicht te krijgen op de politieke praktijk. Zo is het mogelijk om voor een groot deel van de vijftiende-eeuwse stadsbestuurders de gildeherkomst vast te stellen, doordat zij in de loop van hun carrière een of meerdere functies vervulden als ouderman in hun gilde. Hieruit kon een deels informele machtsverdeling tussen de gilden worden afgeleid. Bovendien geeft een analyse van deze lijsten tot op zekere hoogte inzicht in de ontwikkeling van de bestuurdersgroep vanuit de veertiende eeuw. Hier is ervoor gekozen om de bestuurderslijsten van de jaren 1402-1459 in het onderzoek te betrekken, zodat twee à drie generaties bestuurders konden worden meegenomen en langdurige carrières in het zicht bleven.¹⁴ Vooropgesteld dient te worden dat dit artikel met betrekking tot de

¹³ Uitgave van verspreide bronnen betreffende de Utrechtse gilden en enkele bewaarde gildeboeken: Overvoorde en Joosting, *Gilden*.

¹⁴ Zie ook de bijlage. In het onderzoek werden geen individuele carrières vervolgd ná 1459.

genoemde vragen beoogt een eerste verkennende bijdrage te leveren; meer gericht onderzoek over de gehele periode van het gilderegime (1304-1528) is gewenst.¹⁵

De constitutionele regelingen van 1304 en 1341

Aan de concrete mogelijkheden die burgers hadden om hun belangen te laten vertegenwoordigen in het stadsbestuur, of daarin direct te participeren, lagen in elke stad formele regelingen ten grondslag. Dit waren in het laatmiddeleeuwse Utrecht vooral de Gildebrief van 8 mei 1304¹⁶ en de overeenkomst ‘over de verkiezing van oudermannen en raadsleden’ van 20 januari 1341.¹⁷ Vaak wordt de laatste ook als ‘Gildebrief’ betiteld. Deze benaming is echter minder toepasselijk, aangezien hij in tegenstelling tot de Gildebrief van 1304 niet uitsluitend door de gilden werd vastgesteld. Hij was het resultaat van een breed overleg in het gehele stadsbestuur en de (burger)ledenvergaderingen van alle gilden, waaraan ook burgers zonder gildelidmaatschap konden deelnemen. Daarom wordt hier in algemene zin gesproken van de overeenkomst of regeling van 20 januari 1341, mede in lijn met de wijze waarop deze regelingen in laatmiddeleeuws Utrecht zelf werden aangeduid.¹⁸

De Gildebrief van 1304 markeert het begin van de ‘corporatieve’ periode in Utrecht, de periode van het gildebestuur, die tot 1528 zou duren.¹⁹ Hij werd zelfstandig door de oudermannen van de gilden in Utrecht uitgegeven en bevatte bepalingen aangaande zowel het stadsbestuur als de positie van de gilden als bedrijfsverenigingen. Op de precieze sociale en politieke achtergronden voor de totstandkoming van de

15 Vgl. M. Heurneman, *Waard om te weten. Leemtijdst geschiedschrijving provincie Utrecht* (Utrecht 2007) 33: de samenstelling en ontwikkeling van de laatmiddeleeuwse elites in Utrecht, zeker voor wat betreft de stedelijke bestuurselite, is wel degelijk nog een ‘witte vlek’ in de provinciale geschiedschrijving!

16 Editie: Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 52-55, zie ook 55-56 voor de bevestiging van deze brief door bisschop Gwijde op 14 november 1305. De aanhef luidt: *Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden van der stat van Utrecht maken cont...*

17 Edities: Muller, *Rechtsbronnen* I, 34-36 (op basis van het Stadsboek, aldaar nr. 80), waar de overeenkomst het opschrift draagt *Van den oudermannen ende den raet te kyesen*; Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 56-58 (op basis van een origineel charter afkomstig uit het smedenarchief).

18 In de aanhef van de overeenkomst staat dat schepenen, raad en gemene oudermannen van de oude en nieuwe raad de navolgende punten *eendrachtelike ende mit goeden berade overeenghedraghen sijn*, dat wil zeggen ‘overeengekomen’ (zie noot 17 hierboven). De naam voor de Gildebrief van 1304 is authentiek: hij komt als zodanig reeds voor in de overeenkomst van 1341 (*die oude ghildebrief*, art. 5) en in het stadskopijboek B van circa 1395, waar het opschrift luidt: *Dit is der ghilden brief van Utrecht ende heet die oude ghildenbrief*; de bevestiging van bisschop Gwijde van 14 november 1305 spreekt in dit verband van *der ghilden recht ende hore brieve, die si ghemaket hebben*. Zie Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 52 en 56.

19 Cf. C. Wyffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussels 1951).

Gildebrief gaan we hier niet in detail in. Kortgezegd lijkt hij het resultaat van eisen van politieke inspraak die vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw in toenemende mate vanuit de burgerij werden geformuleerd tegenover de monopoliepositie van patricische families en de met hen verknoopte hanze van Rijnkooplieden (*mercatores Reni*). Deze niet-patricische burgers, die voor zover bekend afkomstig waren uit ambachtelijke middengroepen, waaronder de bakkers, en uit een mogelijke nieuwe economische elite van regionale kooplieden of marskramers (*marsslieden*), organiseerden zich politiek en waarschijnlijk ook militair via bedrijfsverenigingen, de gilden.²⁰ De brief van de oudermannen, die onder bescherming van een Vlaamse troepenmacht in mei 1304 werd opgesteld, werd meteen meebezegeld door de zittende (patricische) schepenen en een jaar later bekrachtigd door bisschop Gwijde van Avesnes (1301-1317). Dit maakte het politieke succes van de gilden duurzaam.

Hier zijn vooral de bepalingen in de Gildebrief aangaande de samenstelling en de verkiezing van het dagelijkse stadsbestuur van belang. De ‘oudermannen van de gemene gilden’, die verder niet worden gepreciseerd, zouden voortaan jaarlijks de leden van de raad kiezen. Deze raad werd bovendien verdubbeld van 12 naar 24 leden en verkreeg voor het eerst een bestuurlijk overwicht op de schepenbank. De schepenen, nog steeds twaalf in getal, zouden daarnaast niet meer door de bisschop voor hun leven worden aangesteld, maar jaarlijks door de raadsleden, dus vanuit de burger- en gildegemeenschap, worden gekozen (en slechts nog beëdigd worden door de bisschop). Schepenen mochten als enige bestuurders ook burgers zijn die geen lid van een gilde waren, waarmee vooral op leden van de oude patricische families zal zijn gedoeld. De oudermannen reserveerden voor zichzelf in de Gildebrief, los van de verkiezingen, geen directe deelname aan het dagelijkse bestuur van de stad, dat op dat moment werd gevormd door raad en schepenbank. Zij kenden zichzelf echter wel een adviserende rol toe bij besluiten die potentieel grote schulden met zich meebrachten.²¹ Op deze basis veranderde al snel de bestuurlijke praktijk: nog vóór 1340 zouden de schepenen, raden en oudermannen samen het dagelijkse bestuur van de ‘stadsraad’ gaan vormen.²²

De Utrechtse patriciërs stonden na 1304 voor de keuze om zelf lid te worden van een gilde en zo toegang tot raad en schepenbank te verzekeren, of, indien zij dit niet wilden, jaar na jaar afhankelijk te zijn van de gunst van gildeleden om te zetelen in de

20 Zie met name Van Vliet, *Markt*, 103 e.v.; Van Vliet, ‘De stad van de burgers’; zie ook P. Trio, D. Heirbaut en D. van den Auweele (red.), *Omtrent 1302* (Leuven 2002); Wyffels, *De oorsprong*.

21 Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 52-56, met name artikelen 1-4, 9 en 11-13.

22 Zie voor de vroege werking en samenstelling van de stadsraad met name het ‘huisrecht’ (*Vans huysrechte*), dat als eerste hoofdstuk in het Stadsboek (zie ook noot 32) werd opgenomen: Muller, *Rechtsbronnen I*, 4-6.

schepensbank. Een arbitrale uitspraak van bisschop Gwijde van 24 juni 1307 bepaalde dat burgers die door de Nederstichtse oorlog van 1304-1305 buiten de stad verkeerden – op dat moment met name de groep rond Jacob van Lichtenberg – bij hun terugkeer gratis tot een gilde zouden mogen toetreden, namelijk dat van hun ambacht (of koopmanschap) of het gilde van hun keuze indien zij ‘zonder ambacht’ waren.²³ Uit deze uitspraak blijkt voor het eerst dat men het wenselijk vond dat deze laatste burgers in het gildesysteem opgenomen zouden worden. Waarschijnlijk gold dit ook voor de gilden zelf: zij zullen de aanwas van hun organisaties met patricische burgers verwelkomd hebben, omdat dit hun positie in het politieke bestel verstevigde. Tot de categorie burgers ‘zonder ambacht’ behoorden overigens niet alleen patriciërs en ministerialen die een ridderlijke levensstijl voerden of zich alleen met groothandel of makelaardij bezighielden, zoals patriciërs vaak deden. Ook ‘gewone’ burgers konden een bezigheid hebben die niet in een van de 21 gilden vertegenwoordigd was, zoals wijntappers, herbergiers of zakdragers. Het bereik van de Utrechtse gilden strekte zich alleen uit tot ambachtelijke productie en kleinhandel en dekte niet alle bedrijfstakken en neringen in de stad.²⁴

Enkele decennia later legde de overeenkomst van 20 januari 1341 de afspraken van 1304 vast en vulde hij deze op een aantal punten aan. Deze toevoegingen betroffen ten eerste de manier waarop de oudermannen van de gilden zelf gekozen moesten worden. Dit zou in het vervolg in elk gilde volgens dezelfde procedure verlopen, namelijk via loting onder de kiesgerechtigde leden van vijf kiesmannen. Deze vijf mochten samen, bij meerderheid van stemmen, de twee oudermannen voor hun gilde bepalen. Ook werd vastgesteld wie binnen de gilden nu precies actief en passief kiesrecht bezaten: alleen ‘volle’ (volwaardige) gildebroeders met een jaar en een dag burgerrecht, die minstens twintig jaar oud waren en aan hun sociale en militaire verplichtingen in hun gilde voldeden.²⁵ Naast ambachtsmeesters konden inmiddels ook burgers zonder ambacht, oftewel zuiver politieke leden, volwaardig gildelid zijn. Aspirant-leden zonder ambacht kregen echter door dezelfde overeenkomst niet meer de vrijheid om zelf hun gilde te kiezen; het college van gemene oudermannen moest voor de toelating van dergelijke

23 *Ende alle die borgers, die binnen comen sullen ende in ghenen ghilden en waren, die sel men ontfaen int ghilde van horen ambochten; ende dieghene, die van ghienen ambocht en zijn, die sal men ontfaen in den ghilden, die si kiesden daer si in begheren te wesen, al zonder enich ghelt te nemene van him ofte eysken.* P.W.A. Immink en A.J. Maris (eds.), *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, vorst-bisschop van Utrecht (1301-1317), met aansluitende stukken tot 1320* (Utrecht 1969), 174-175. Zie voor de politieke achtergrond Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’.

24 Muller, ‘De gilden’, 116-119; Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, xxx-xxxii.

25 Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 56-58, met name artikelen 1-3 (over de oudermansverkiezing); zie ook art. 8, waarin de functie van ouderman werd voorbehouden aan volle gildebroeders die het gilde ‘met de hand voerden’, of gevoerd hadden, of wie het gilde was ‘aangeërfd’ of ‘aangeboren’.

leden tot een gilde zijn toestemming geven, een maatregel die waarschijnlijk was bedoeld om de getalsmatige verhoudingen tussen de gilden in de hand te houden.²⁶

Ten tweede bepaalde de overeenkomst voor het eerst hoe de jaarlijks nieuw gekozen oudermannen precies de 24 raadsleden moesten kiezen. De Gildebrief had in dit kader uitsluitend gesteld dat hun keuze moest uitgaan van ‘het algemeen belang van de stad’ (*om meen orbaer der stat*). Een dergelijke bepaling liet echter veel ruimte voor onduidelijkheid en conflict tussen de oudermannen en de gilden onderling. In 1341 werd bepaald, op grond van een kennelijk reeds langer bestaande gewoonte, dat elke *wake* twee raadsleden zou leveren.²⁷ Dit waren de ‘waken’ of waakdistricten van vermoedelijk veel oudere oorsprong, elf in getal, via welke de burgers hun plicht van nachtwacht en patrouille uitoefenden, zowel binnen de stad, langs de stadswallen of -muren als op de uitkijktorens.²⁸

Op zeker moment hadden de gilden de organisatie van de wacht naar zich toegetrokken of toegewezen gekregen en raakten zij als gevolg daarvan vast gekoppeld aan deze waakindeling. Elk waakdistrict was toegewezen aan één tot maximaal drie gilden, waarschijnlijk afhankelijk van hun getalssterkte. In de praktijk betekende de verkiezingsregel van 1341 met andere woorden een verdeelsleutel van de raadszetels tussen de 21 gilden. Aangezien toepassing ervan slechts 22 raadszetels (2 x 11) opleverde, zouden de twee overige raadszetels op persoonlijke titel toegekend worden aan gildeleden ‘van wie gedacht werd dat zij de stad en de gemene gilden tot nut zouden zijn’.²⁹ Hoe deze regeling in de praktijk voor alle gilden afzonderlijk uitpakte, maakte de overeenkomst zelf echter niet meteen duidelijk. Dit wordt hieronder besproken.

De overeenkomst sprak ten slotte ook voor het eerst van veertien ‘hoofdgilden’ (*hoofthilden*), waaruit de jaarlijks gekozen voorzitters van de gemene oudermannen, de twee overste oudermannen, moesten voortkomen. Op de precieze consequenties van dit onderscheid tussen hoofdgilden en ‘lage gilden’ gaan we ook hieronder verder in. Ondanks deze regel waren wél alle oudermannen, van zowel hoofdgilden als lage gilden,

26 Ibidem, I, 58 (art. 11).

27 Ibidem, I, 35 (art. 4): *Ende also si [de kiesmannen uit de gilden] ghecoren hebben, so sellen si die nywe oudermanne al rechtevoert, sonder runen of raden mit hem of mit anders yemant, in der stat rade presenteren, daer te zweren ende dien raed te kyesen also ghewoenlic is; dat is te verstaen van elker wake tue raetsmanne, ende dander tue raetsmanne daren boven, die sellen si nemen wt dien ghilden bi hoeren ede die hem donct datter stat nutte sijn ende oorbaerlike ende den menen ghilden.* Het zou hier een gewoonte kunnen betreffen die ook al vóór 1304 werd toegepast bij de verkiezing van raadsleden uit de burgergemeenschap. Dit zou ook kunnen verklaren waarom bij de raadskeuze in 1341 op de waakindeling werd teruggegrepen; vgl. De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’, 33-34, die voor de dertiende eeuw coöptatie van de raden door de schepenen vermoedde.

28 Over de waakorganisatie: Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, ccx-ccxv.

29 Zie noot 27 hierboven.

betrokken bij de verkiezing van deze overste oudermannen, namelijk via de loting van vijf kiesmannen onder hen.³⁰

De overeenkomst van 1341 vormde in grote lijnen de basis voor de samenstelling en verkiezing van het stadsbestuur tot aan 1528. Tijdens perioden van politieke onrust, zoals in 1379-1380 en in 1455-1456, werd nog wel eens tijdelijk een andere regeling ingesteld, maar men keerde in de praktijk steeds weer terug naar de basisafspraken van 1341.³¹ De regeling zelf paste in een omvangrijke poging van het stadsbestuur en de gilden om de stedelijke constitutie, die sinds de Gildebrief van 1304 sterk veranderd was, opnieuw te redigeren en op schrift te stellen. Het eerste resultaat daarvan was het Stadsboek (of *Liber albus*), waarin meteen ook de overeenkomst van 1341 werd opgenomen.³² Dit Stadsboek, evenals de latere opvolgers daarvan, bevat nog veel meer bepalingen over de precieze werking van het stadsbestuur en het kiesrecht. Aangaande de verkiesbaarheid van burgers bijvoorbeeld, werd reeds rond 1340 in het Stadsboek vastgelegd dat de stadsraad niet toegankelijk was voor burgers die in de kerkelijke ban, tollenaar van het gruihuis of minder dan tien jaar burger waren, en evenmin voor hen die het jaar daarvóór al bestuurslid waren geweest.³³

Op al deze aanvullende regels gaan we hier verder niet in, hoewel ze natuurlijk wel concrete gevolgen hadden voor de toegankelijkheid van het stadsbestuur. Relevant is vooral om te beseffen dat de overeenkomst van 1341 wel de belangrijkste, maar niet de enige regels bevatte en dat ook ná 1341 de ontwikkeling van bestuurlijke instituties en regelingen allerminst tot stilstand kwam. De overeenkomst van 1341 leverde daarbij wel het kader waarbinnen deze ontwikkelingen plaatsvonden; de fundamenten voor de samenstelling en verkiezing van het stadsbestuur bleken zo voor lange tijd te zijn vastgelegd.

30 Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 58 (art. 9).

31 Ibidem, I, 58-59, 64-98 en 101-112; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 132-133; Struick, 'Het bewind van de gilden'.

32 Zie Muller, *Rechtsbronnen* I, 1-68 (editie); IV, 353-362 (toelichting). Doorgaans wordt dit rechtsboek *Liber albus* ('Witte boek') genoemd, naar de naam die het boek aan het einde van de vijftiende eeuw kreeg en die Muller aanhield bij zijn editie. Vanaf zijn ontstaan in 1340 stond het echter lange tijd bekend als *der stat boec* (*dier dre alleens zijn*), zodat hier de veertiende-eeuwse benaming, modern vertaald als 'Stadsboek', is gekozen. Zie p. 361 over de verschillende benamingen van het boek door de geschiedenis heen.

33 Muller, *Rechtsbronnen* I, 5, 29, 30 en 36 (resp. nr. 1, art. 10; en nrs. 68, 72 en 81). De Gildebrief van 1304 had overigens in dit verband al vastgesteld dat raadsleden geen kleding van 'heren' mochten dragen (als teken van dienstbaarheid) en dat tussen schepenen en raadsleden geen eerstegraads verwantschap mocht bestaan (Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 53-54 [art. 5, 13]). Naar de voorwaarden voor verkiesbaarheid, die ook later steeds meer werden uitgebreid (onder andere via het strafrecht), zou zelfstandig onderzoek gedaan kunnen worden, omdat zij in de praktijk sterk de grenzen van het actieve kiesrecht in de stad bepaalden.

Representatie van gilden en sociale belangen in de praktijk, 1304-1341

De *gemene* of politieke gilden³⁴ vormden na 1304 voor de burgers van Utrecht nagenoeg het enige portaal tot een positie in het Utrechtse stadsbestuur. Alleen de schepenbank, en uiteraard de landsheerlijke functie van schout, bleef openstaan voor burgers zonder gildelidmaatschap; maar ook de schepenen dienden door uit de gilden afkomstige raadsleden gekozen te worden.³⁵ Hoe waren deze gilden nu in de praktijk in het stadsbestuur van Utrecht vertegenwoordigd?

Voor wat betreft de periode vóór 1341 blijft in dat opzicht veel onzeker. Zelfs hoeveel en welke gilden via hun oudermannen bij de uitvaardiging van de Gildebrief betrokken waren en tot politiek gilde verheven werden, is niet met zekerheid bekend. Alleen het bakkersgilde wordt in 1304 met name genoemd, maar verder spreekt de brief slechts in het algemeen van ‘de gemene oudermannen van de gemene gilden’.³⁶ Het aantal van 21 gilden blijkt pas duidelijk, en dan nog steeds impliciet, uit de overeenkomst van 1341. De vroegst overgeleverde lijst van gilden, waardoor hun namen en koppeling aan de waken bekend worden, dateert van niet eerder dan eind 1347.³⁷ Ook weten we pas vanaf 1341 zeker dat veertien van deze gilden hoofdgilden waren en de overige dus ‘lage’ gilden. Hoe zat dit in 1304?

In sommige steden, zoals Luik, veranderde het aantal gilden dat deelhad aan het stadsbestuur in de loop van de veertiende eeuw nog enkele keren, terwijl andere steden in dit opzicht een grote mate van stabiliteit vertoonden.³⁸ Utrecht lijkt in dat kader wel tot de ‘stabiele’ steden te hebben behoord. Dit kan blijken uit de terloopse manier waarop de overeenkomst van 1341 melding maakt van 42 oudermannen (twee per gilde, dat wil zeggen 21 gilden) en van veertien hoofdgilden, wat doet vermoeden dat deze verdeling

34 Naar de begripsbepaling bij K. Schulz, ‘Die politische Zunft. Eine der spätmittelalterliche Stadt prägende Institution?’, in: W. Ehbrecht (red.), *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (Keulen 1994), 1-20, aldaar 1, 3 en *passim*; onder andere (p. 3): ‘... denn Zunft bedeutete jetzt nicht mehr das organisierte Gewerbe, sondern eben die politische Untergliederung der Stadtgemeinde...’.

35 Dit bleef ook zo na 1341 (Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 57 [art. 5]), waardoor in theorie de mogelijkheid bestond dat er ook in de vijftiende eeuw nog schepenen zonder gildelidmaatschap voorkwamen. Alleen in de jaren 1455-1456 kregen de (twaalf) hoofdgilden elk formeel één schepenzetel toegewezen, zie daarvoor ook noot 64 hieronder.

36 Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 52-54 (art. 20-21 en aanhef).

37 In de overeenkomst van 1341 wordt gesproken van 42 oudermannen (twee per gilde) en 14 hoofdgilden: Ibidem, I, 58 (art. 9). De oudste complete lijst met 21 gilden, ingedeeld per waak, is overgeleverd in een brief van het stadsbestuur aan Brugge van 30 november 1347: Ibidem, I, 123-124; origineel: HUA, Archieven van de gilden (1341-1798), inv. nr. 9. De gilden die samen een waak vormden, worden in deze brief samengevoegd door middel van het woord *ende*.

38 Zie het overzicht bij Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 809-811.

toen al gangbaar was. Daarnaast vertoonde de indeling vanaf 1341 tot 1528 een grote mate van continuïteit.³⁹ Ten slotte spreekt uit het feit dat het aantal gilden een symbolisch getal was (3 x 7, de ‘volheid’ representerend), een bewuste keuze op in de eerste plaats niet-economische gronden.⁴⁰ Daarom wordt er hier van uitgegaan dat het reeds in 1304 de later bekende 21 gilden waren, die via de Gildebrief politieke erkenning zochten, en dat zij ook toen al in veertien hoge en zeven lagere gilden waren ingedeeld.

Utrecht zou in dit opzicht een voorbeeld hebben kunnen nemen aan de Italiaanse stad Florence, dat sinds de *Ordinamenti di Giustizia* van 1293 eveneens 21 politieke gilden kende, waarvan – precies omgekeerd – zeven grote (*arti maggiori*) en veertien kleinere (*arti minori*).⁴¹ Slechts twaalf daarvan (zeven hoofdgilden plus vijf ‘middengilden’), waaronder zich de internationale lakenhandelaren, bankiers en notarissen bevonden, verdeelden echter sinds 1293 onderling de toegang tot het stadsbestuur. De negen kleinste, vooral ambachtelijke, gilden kregen slechts beperkte rechten. Het is hypothetisch mogelijk dat de veertien hoofdgilden in Utrecht in eerste instantie in 1304, naar het voorbeeld van Florence, de toegang tot raad en schepenbank naar zich hebben toegetrokken, ten nadele van de lage gilden. De Gildebrief maakte dan wel alle gemene gilden autonoom en onderdeel van het college van gemene oudermannen, maar hoe precies de verkiezing van raadsleden zou verlopen, werd, zoals we zagen, pas in 1341 procedureel vastgelegd.

De verdeling in Utrecht tussen veertien hoofdgilden en zeven lage gilden weerspiegelde tot op zekere hoogte de van elders bekende statusverschillen tussen op koophandel gerichte versus zuiver ambachtelijke beroepsgroepen (zie ook de lijst in tabel 1).⁴² In Utrecht waren de hoofdgilden die zich uitsluitend met handel bezighielden – zoals wantsnijders (handel in laken of want), korenkopers (graanhandel), marslieden (handel in allerlei ambachtelijke producten) en boterlieden (handel in zuivel) – echter in de minderheid. De meeste hoofdgilden vertoonden in hun opzet een combinatie van ambacht

39 Zie voor de enkele tussentijdse wijzigingen Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, xix, xxiii-xxviii en clxvii-clxxiii.

40 Echte verzamelgilden kende Utrecht echter nauwelijks; zie het overzicht van de bijbehorende beroepen per gilde in: *Ibidem*, I, xviii-xxiii.

41 Najemy, *History of Florence*, 43-44; over eventuele beïnvloeding van de *Ordinamenti di Giustizia* op Utrecht, zie Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis*, 116. Een stad dichterbij Utrecht die eenzelfde aantal politieke gilden kende, was er naar mijn weten op dat moment niet. Concrete beïnvloeding vanuit Florence kan geschied zijn via handelscontacten met Vlaanderen, eventueel ook rechtstreeks met Italië, en via de aanwezigheid van Italiaanse wisselaars en bankiers in de Nederlandse steden, in Utrecht zelf geattesteerd vanaf 1260 (F. Ketner [ed.], *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. Deel III* [Den Haag 1949] nr. 1530).

42 Cf. het nuttige overzicht bij Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 690-697 (de lage gilden te Utrecht waren, in elk geval vanaf de vijftiende eeuw, de molenaars, linnenwevers, wolwevers, oude corduaniers (schoenlappers), oude wantsnijders (opkopers en verstellers van tweedehands kleding), steenbikkers en zadelaars).

en kleinhandel of winkelierschap. Concrete voorbeelden hiervan zijn de bakkers, vleeshouwers, riemsnijders (bewerkers van leer) en smeden. Daarnaast speelde ongetwijfeld de omvang en het relatieve economische belang van het bedrijf een rol bij de verdeling tussen hoofdgilden en lage gilden. De Utrechtse hoofdgilden telden onder zich ook een ‘echt’ ambachtsgilde als de louwers (leerlooiers), hoewel die elders vaak als onrespectabel werden beschouwd. Dit hing samen met het economische belang van de verwerking van huiden voor de ledernijverheid, waarin Utrecht al in de dertiende eeuw een specialisatie ontwikkelde.⁴³ Naast de louwers waren ook de grauwwerkers (bewerkers van pels of bont), corduaniers (schoenmakers) en riemsnijders hoofdgilden. In tegenstelling tot de productie van lederwaren, die deels op de export gericht was, had de productie van laken juist een gering economisch belang in Utrecht, in tegenstelling tot de handel in (of invoer van) laken en de kleermakerij van gesneden laken. Dit blijkt ook uit de status van de in de lakenproductie werkzame gilden: de linnenwevers en de wolwevers, waartoe ook andere ambachtslieden uit de lakennijverheid behoorden (zoals ververs of volders), behoorden in Utrecht tot de lage gilden.⁴⁴

Uit deze indeling van gilden, die in elke stad anders was en daarmee tot op zekere hoogte de sociaaleconomische verhoudingen weerspiegelde, valt goed Utrechts sterk gediversifieerde nijverheids- en kleinhandelskarakter af te lezen. Kleinschalige productie van consumptiegoederen en handel op de lokale en regionale markten namen hier een belangrijke plaats in. Hieraan droeg tevens bij dat Utrecht als bisschopsstad een bestuurlijk en cultureel-religieus centrum was. Dit zorgde voor een bloeiende lokale markt voor zowel ingevoerde als lokaal geproduceerde (luxe)goederen, onder andere voor de in grote getale aanwezige geestelijken.⁴⁵ Opvallend aan de Utrechtse gildenindeling is desondanks dat de ‘echte’ kooplieden – groothandelaars op de interregionale markten, makelaars – er niet met een eigen gilde in vertegenwoordigd waren. Dit lijkt in 1304 een politieke keuze te zijn geweest. Interregionale groothandel, bijvoorbeeld in wijn, laken of andere goederen, die traditioneel het terrein van de patricische kooplieden was, was rond 1300 en ook nog lang daarna economisch van groot belang voor de stad. Een ‘wijnkopersgilde’, als mogelijke opvolger van de dertiende-eeuwse hanze van Rijnkooplieden, is er echter nooit gekomen.⁴⁶ Deze kooplieden – te rekenen onder de

43 Van Vliet, *Markt*, 90-91.

44 Over de laatmiddeleeuwse lakennijverheid in Utrecht, die tegen het einde van de 14e eeuw wel enigszins tot ontwikkeling kwam: Berents, ‘Protectie en gilden’, 52-53; Muller, ‘De gilden’, 112-113, 118.

45 Zie in het algemeen Van Vliet, *Markt*; Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 809-810.

46 Cf. Van Vliet, *Markt*; M. Beukers, ‘De route van de wijn. Wijn en wijnhandel in de stad Utrecht in

burgers ‘zonder ambacht’ – verspreidden zich daardoor na 1304 over meerdere gilden en misten een eigen organisatie om hun economische belangen te behartigen.⁴⁷

De hypothese van Kaj van Vliet, dat het eerste en meest prestigieuze wantsnijdersgilde al in de dertiende eeuw de rol van de Rijnkoopliedenhanze overnam en de patricische kooplieden ging organiseren, lijkt in dit kader niet houdbaar.⁴⁸ In de praktijk bleken patricische burgers zich namelijk niet alleen bij het wantsnijdersgilde aan te sluiten. Over het tempo waarin patriciërs zich na 1304 in de ambachtsgilden lieten opnemen en de keuzes die zij daarin maakten, zijn helaas zeer weinig gegevens voorhanden. Een lijst met ballingen uit het jaar 1346 laat evenwel zien dat telgen van oude patricische families aanwezig waren in het wantsnijdersgilde (Van den Velde, Van den Veen), het marsliedengilde (Van den Velde), het riemsnijdersgilde (Ouderidder) en wellicht bij de wolwevers (Hardebol). Leden van de ministeriale familie Proys bevonden zich volgens dezelfde lijst bij de louwers, en dit bleef ook zo in de vijftiende eeuw.⁴⁹ In het algemeen kan aangenomen worden dat deze zuiver politieke leden vooral die gilden kozen waarin zij de meeste kans op een bestuurlijke carrière en sociaaleconomisch interessante netwerken te verwachten hadden; dat wil zeggen, de hoofdgilden. Mogelijk speelde bij de keuze ook de woonplaats of wijk (waak?) in de stad een rol.⁵⁰ In de vijftiende eeuw, waarover meer informatie is, blijken afstammelingen van patricische families zich over veel verschillende gilden verspreid te hebben. Een voorbeeld is de familie Van Lichtenberg, over wie in de veertiende eeuw geen informatie beschikbaar is, maar waarvan telgen zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw bevonden in onder andere het wantsnijders-, boterlieden- en bijlhouwersgilde.⁵¹ Hoewel het

de veertiende en vijftiende eeuw; een eerste verkenning’, *Jaarboek Oud-Utrecht* 2007, 5-45; Muller, ‘De gilden’; Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, iv en xviii-xix n. 1. In Overvoorde en Joosting, *Gilden* II, 445-467, kregen bronnen betreffende de wijnkopers een eigen afdeling, ondanks het feit dat zij geen gilde vormden en ook niet als beroepsgroep formeel bij een bepaald gilde behoorden.

47 De wijnhandelaar Timan Hasert was bijvoorbeeld lid van het smedengilde: HUA, SA 13-2, f. 119; en 587-2, f. 54v.

48 Van Vliet, *Markt*, 90-91. Volgens deze hypothese was de koopliedenhanze in de loop van de tweede helft van de dertiende eeuw reeds zelfstandig tot wantsnijdersgilde geëvolueerd, op grond van het toenemende belang van de lakenhandel voor de Utrechtse kooplieden-patricieërs en naar het voorbeeld van andere steden als Deventer en Dordrecht.

49 Muller, *Rechtsbronnen* I, 61.

50 Zie bijvoorbeeld *Proyes hofstede*, welke zich ‘achter de louwers’ bevond: *Ibidem*, I, 56 (te dateren vóór 1340).

51 Op basis van de bestuurderslijsten van 1402-1459 (HUA, SA 13) bijvoorbeeld Jan van Lichtenberg van Landscreon bij de wantsnijders, maar diens gelijknamige zoon (de jonge) bij de bijlhouwers; Alfer en Jacob van Lichtenberg bij de boterlieden, Jan Proys van Lichtenberg (zoon van Berend Proys) bij de louwers. De daadwerkelijke bezigheden van deze telgen zijn zelden bekend. Een ander voorbeeld is de familie Grawert (alias de patricische Ouderidders), waarvan leden aan het begin van de vijftiende eeuw behoorden tot onder andere (!) de smeden (Wouter, Dirk, Peter en Gerrit), korenkopers (Huge en diens zoon Jan), snijders (Herman) en bijlhouwers (Berend Grawert

wantsnijdersgilde als eerste gilde, net als in veel andere Duitse steden, naar verhouding de meeste patriciërs en ministerialen lijkt te hebben aangetrokken, was het dus geenszins het enige gilde waarin zij na 1304 opgenomen werden.⁵²

Over de manier waarop gilden en beroepsgroepen direct na de afkondiging van de Gildebrief in 1304 in het stadsbestuur vertegenwoordigd werden, blijft al met al veel onzeker door het gebrek aan informatie. Het vermoeden is echter groot dat Utrecht reeds vanaf het begin 21 politieke gilden kende, onderverdeeld in veertien hoofdgilden en zeven lage gilden – een opzet waarvoor het verre Florence een inspiratiebron kan hebben gevormd. De verdeling tussen hoofdgilden en lage gilden weerspiegelde tot op zekere hoogte de sociaaleconomische verhoudingen in Utrecht, met een nadruk op kleinhandel en bedrijven waarin ambacht en detailhandel samengingen. Deze verdeling had ook consequenties voor de bestuurlijke machtsverdeling, maar hoe dit laatste in de praktijk precies uitpakte, is onduidelijk. Wel duidelijk is dat in het Utrechtse politieke gildesysteem alleen kleinhandel en ambachten een formele stem kregen. De patricische burgers van vóór 1304, die zich vaak met groothandel hadden beziggehouden, traden in de praktijk toe tot verschillende (hoofd)gilden, waaronder de wantsnijders, maar ook andere gilden.

Machtsverhoudingen tussen de gilden na 1341: de 'gildehiërarchie'

In het algemeen kan aangenomen worden dat de opname in de Utrechtse gilden van niet-ambachtelijke, vaak elitaire burgers leidde tot een grotere mate van sociale diversiteit binnen de gilden en tot een verwatering van hun professionele karakter en de door hen voorgestane sociaaleconomische belangen. Er is wel gesteld dat de Utrechtse gilden in de late middeleeuwen daardoor in de eerste plaats als 'kiescolleges' te karakteriseren zouden zijn.⁵³

Met de Gildebrief werd echter ook het economisch lidmaatschap verplicht voor alle inwoners met een beroep dat in een van de gilden vertegenwoordigd was, of zij nu

Hugenz).

52 Vgl. K. Schulz, 'Patriziergesellschaften und Zünfte in den mittel- und oberrheinischen Bischofsstädten', in: B. Schweineköper (red.), *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter* (Sigmaringen 1985) 311-335, aldaar 313; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 799. In Utrecht weigerde het wantsnijdersgilde in de vijftiende eeuw leden die 'arm' waren: Overvoorde en Joosting, *Gilden II*, 10; vgl. ook Berents, 'Gegoede burgerij', die berekende dat juist het marsliedengilde aan het einde van de vijftiende eeuw de meeste burgers uit de elite leek te bevatten, met het wantsnijdersgilde meteen daarachter.

53 Bijvoorbeeld Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 29-30; Muller, 'De gilden', 148; vgl. Schulz, 'Die politische Zunft'.

burger waren of niet, man of vrouw (de *Zunftzwang*).⁵⁴ Dit betekende in eerste instantie juist ook een versterking van de gilden als bedrijfsverenigingen. Bovendien kan het tempo en de diepgang van de sociale veranderingen binnen de gilden gemakkelijk overschat worden. We kunnen er van uitgaan dat deze veranderingen zeer geleidelijk verliepen en zich bovendien niet in alle 21 gilden op dezelfde wijze voltrokken. Bepaalde, vooral zuiver ambachtelijke, gilden, evenals gilden waarin het lidmaatschap (en het ambacht) in grote mate van vader op zoon werd overgedragen, waren waarschijnlijk beter in staat dan andere om hun sociaaleconomische samenhang te bewaren.⁵⁵ Dit kan in Utrecht met name gegolden hebben voor de lage gilden, die voor politieke leden minder interessant waren, en voor ‘erfelijke’ gilden als de vleeshouwers en bakkers. Zeker in de veertiende eeuw werden de gilden, naar men mag aannemen, nog vooral gekenmerkt door de beroepsgroepen die zij verenigden, ondanks de beperkte instroom van elitaire en andere politieke leden. Op de langere termijn lijkt de professionele verwatering van de gilden echter wel een onomkeerbaar proces te zijn geweest, totdat zij na de afschaffing van de politieke gilden in 1528 weer zuiver economische verenigingen werden.⁵⁶

We nemen dus aan dat de 21 gilden in Utrecht nog lange tijd na 1304 te karakteriseren zijn als bedrijfsverenigingen die bepaalde sociale en economische belangen vertegenwoordigden. Voor de representatie van de gilden in de periode na 1341 kunnen we deels op de overeenkomst van 20 januari 1341 steunen, en daarnaast op gegevens over de samenstelling van het dagelijkse stadsbestuur zoals die in toenemende mate blijken uit rechtsboeken (beginnend met het Stadsboek) en nieuwe bestuurlijke registers.⁵⁷ De verhoudingen tussen de 21 gilden ontstonden echter in het geval van Utrecht niet alleen op basis van formele overeenkomsten, maar lijken ook in de politieke praktijk gegroeid te zijn, zonder schriftelijke registratie na te laten. Uit andere steden, zoals Gent en Brugge, is bekend dat enigszins stabiele politieke machtsverhoudingen tussen de gilden pas tot stand kwamen na een langdurig proces van experimenten, aanpassingen en soms ook oproeren. Dit proces nam een groot deel van de veertiende eeuw in beslag en kon tot nieuwe afspraken leiden, onder andere over de zetelverdeling in

54 *Ende zo wie hem ghenere wil aen enighen ambochten, dat ghilde heeft, diet nyet aengheerft en is, die zellent winnen, ist mansname ist vrouwenname.* Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 54 (art. 19).

55 Cf. Schulz, ‘Die politische Zunft’, 3-4.

56 Met name vanaf begin vijftiende eeuw zijn er meldingen die duiden op het loslaten van de sociaaleconomische basis van de gilden, doordat nieuwe burgers regelmatig aan gilden werden toegewezen, niet op grond van hun bedrijf, maar op grond van het beleid om bepaalde zwakke gilden getalsmatig te versterken: Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, xlv-xlv.

57 Overzicht van deze verschriftelijking bij Muller, *Rechtsbronnen* IV, 353 e.v.

de magistraat. Deze afspraken of ‘verdeelsleutels’ werden echter niet altijd opgeschreven en vergen in dat geval een minutieuze reconstructie.⁵⁸

De overeenkomst van 1341, die expliciet was bedoeld om ‘rust en vrede’ in de stad te bevorderen, kan in Utrecht een dergelijke ‘pacificerende’ bedoeling hebben gehad.⁵⁹ Maar ook deze overeenkomst legde de verhoudingen tussen de gilden niet tot in detail vast, met name die tussen de in één waak verenigde gilden.⁶⁰ Bovendien kunnen ook daarna in Utrecht conflicten zijn blijven bestaan, dan wel nieuwe zijn gerezen, over de zetelverdeling tussen de gilden in het dagelijkse bestuur van de stadsraad en de concrete invloed die daarmee gepaard ging. Een expliciete aanwijzing voor het bestaan van zo’n conflict biedt een uitspraak van de oude en nieuwe raad uit 1465.⁶¹ De wolwevers, die samen een waak vormden met de louwers, klaagden in dat jaar over *enen raide, den die louwer nu hebben ende die wolleweveren ghenen*, wat betekent dat het louwersgilde in 1465 (of langer al) de twee raadszetels van hun waak bezette. De oude en nieuwe raad erkenden echter dat de wolwevers een aanspraak op één raadszetel konden doen gelden op grond van een langer bestaande gewoonte. Zij besloten *dat die rait uut der louwer gilde, by den ghemeynen oudermans ghekoeren, rait bliven zel dit jaer uut tot Lichtmissen toe, ende die wollenweveren zellen dan van Onser Vrouwen te Lichtmisse voert alle jaeren hoeren rait hebben, als zy van den LXXX jaeren herwerts ghehad hebben*. Uit deze uitspraak blijkt dus dat rond 1385, tachtig jaar voor deze uitspraak en ruim veertig jaar na de overeenkomst van 1341, de zetelverdeling tussen deze gilden nog niet vastlag, maar ook dat hieromtrent in de loop van de tijd tradities ontstonden waaraan gilden op den duur erkende aanspraken konden ontleen.

Uit een nauwgezette analyse van de bestuurslijsten tussen 1402-1459 blijkt inderdaad dat er in 1402 reeds een tamelijk stabiel systeem van zetelverdeling tussen de 21 gilden in de raad in werking was, dat bovendien met geringe wijzigingen tot het einde van de onderzochte periode (1459) werd gehandhaafd. Net als in Gent en Brugge kan een

58 Hier is ter vergelijking voornamelijk gebruik gemaakt van een studie aangaande de zetelverdelingen in de schepenbanken van Brugge en Gent: J. Mertens, ‘Brugge en Gent. De vertegenwoordiging van de “leden” in de stadsmagistraat’, in: J. de Zutter e.a. (red.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum Johan Decavele* (Gent 1996) 385-391, aldaar met aanvullende literatuurverwijzingen.

59 Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 56 (aanhef); cf. M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453: Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel 1990) 49-53 en 158-160, die in de context van dergelijke stabiele machtsverdelingen sprak van ‘consociationalisme’ (in Nederland beter bekend als ‘pacificatiepolitiek’).

60 Onbekend is daarnaast ook hoe *binnen* gilden verschillende belangen en beroepsgroepen waren vertegenwoordigd in het stadsbestuur. Vgl. bijvoorbeeld voor Vlaamse steden, die een terugkerende competitie kenden tussen de wevers en de volders, terwijl deze beroepsgroepen in Utrecht in één gilde, dat van de wolwevers, verenigd waren. Zie voor dit laatste onder andere Mertens, ‘Brugge en Gent’.

61 Overvoorde en Joosting, *Gilden II*, 186-187.

dergelijke machtsverdeling ook in Utrecht in de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw tot stand zijn gekomen. Het gaat daarbij alleen om zetels in de raad (in enge zin).⁶² Alle gilden waren immers met twee oudermannen vertegenwoordigd in het college van oudermannen, terwijl de schepenbank officieel geen gildevertegenwoordiging binnen het stadsbestuur vormde (maar zie hieronder!). Om deze verdeelsleutel te reconstrueren, werd voor elk raadslid in deze periode getracht het gilde waartoe hij behoorde, vast te stellen door koppeling van gegevens over oudermansfuncties die hij eventueel in andere jaren vervulde.⁶³ Uit deze exercitie kwam al spoedig een duidelijke verdeelsleutel van de raadszetels naar voren (zie tabel 1). Alleen de jaren 1455-1456 vormden ten gevolge van de alternatieve regelingen van januari en maart 1455 een tijdelijke breuk op het weergegeven patroon.⁶⁴

De verdeling van raadszetels binnen de waken bleek in de periode 1402-1459 vooral, maar niet uitsluitend, afhankelijk van de status van het gilde als hoofdgilde of lage gilde. Daardoor waren gilden in de praktijk niet, met één, of met twee zetels in de raad vertegenwoordigd. Enkele lage gilden, met name de wolwevers, de oude wantsnijders (verstellers en opkopers van tweedehands laken) en de steenbidders (bouwmeesters, -vakkers en stratenmakers), beschikten echter wel over een vaste raadszetel. Bij de laatste twee was dit een logisch gevolg van het feit dat zij samen een waak vormden, terwijl de wolwevers vermoedelijk voor hun zetel hadden moeten 'vechten'. De verdeling van twee raadszetels per waak leverde in totaal 22 raden op, terwijl de raad 24 leden telde. De twee laatste raden werden zoals we zagen formeel op basis van persoonlijke geschiktheid uit alle gilden gekozen. Deze zogenaamde raadsleden 'van de straat' kwamen echter in de praktijk eveneens aan de hoofdgilden toe (zie tabel 2).⁶⁵

De hoofdgilden domineerden daarnaast de schepenbank (waartoe formeel ook niet-gildeleden toegang hadden) en leverden steeds de bestuurders voor de meest invloedrijke functies, die van de stadsoversten en kameraars (zie tabellen 2 en 3).⁶⁶ Geen

62 Om misverstanden te voorkomen, wordt met de 'raad' in deze bijdrage steeds alleen de raad in enge zin bedoeld, dat wil zeggen het college van 24 raadsleden, en met de 'stadsraad' de samengestelde vergadering van schepenen, raden en oudermannen.

63 Nadat de vaste verdeelsleutel voor de zetels in de raad was gevonden, kon vervolgens voor een deel van de bestuurders die nooit tot ouderman werd verkozen, in een aantal gevallen het gilde alsnog met grote waarschijnlijkheid worden vastgesteld.

64 Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 71-98. Het aantal hoofdgilden werd in 1455-1456 van veertien naar twaalf teruggebracht, en de raadszetels aan de lage gilden ontnomen.

65 Vgl. noot 27 hierboven. Over de jaren 1402-1459 heb ik geen zekere afvaardiging vanuit lage gilden aangetroffen bij de raadsleden 'van de straat'. Deze raden werden tot op zekere hoogte wel degelijk als vertegenwoordigers van hun gilde gezien, want in enkele jaren, zoals 1411 en 1426, werden hun namen direct achter de zetels van hun gilde genoteerd.

66 De overste oudermannen kwamen sinds 1341 formeel uit de veertien hoofdgilden voort; voor de functie van raadsburgemeester werd dit pas in 1450 vastgelegd, voor de schepenburgemeester nooit

enkele schepen van wie het gilde vastgesteld kon worden (meer dan 75%) behoorde in deze periode tot een laag gilde. Bovendien werden schepenen tot op zekere hoogte wel degelijk als representanten van hun gilde gezien. Dit blijkt uit een besluit uit 1439 aangaande de periodieke prijsstelling van brood, waarbij geen *scepenen, rade off oudermans van der backer ghilde* aanwezig mochten zijn.⁶⁷ Hoofdgilden waren dus met meer zetels vertegenwoordigd in de stadsraad van oudermannen, raden en schepenen en hadden exclusief toegang tot de meest invloedrijke functies van burgemeester, overste ouderman en kameraar. Enkele lage gilden echter, namelijk de wolwevers, steenbickers en oude wantsnijders, hadden in de periode 1402-1459 wel een vaste jaarlijkse raadszetel, al konden hun leden geen overste of schepen worden.

Tussen de hoofdgilden onderling bestonden er evenwel ook grote verschillen. De sterkste positie kwam duidelijk toe aan het eerste gilde van de wantsnijders. Dit blijkt uit de informele verdeling van zetels in de schepenbank, en uit die van de functies van stadsoverste en kameraar (zie tabellen 2 en 3). Achter deze posities is in de periode 1402-1459 geen systeem of gewoonte van rotatie tussen de verschillende hoofdgilden aangetroffen, met uitzondering van de jaren 1455-1456, toen elk hoofdgilde één schepenzetel kreeg toegewezen.⁶⁸ Leden van het wantsnijdersgilde alleen bezetten in deze periode zeker 16% van alle beschikbare schepenzetels en 14% van alle posities als overste of kameraar. Hierin werden zij gevolgd door leden van het marsliedengilde en op enige afstand daarvan door boterlieden en riemsnijders. Andere hoofdgilden als de snijders, bakkers en vleeshouwers brachten echter naar verhouding zeer weinig oversten en schepenen voort (2 à 3%). Ook was er verschil in welke soort oversten een gilde het meest leverde. Het riemsnijdersgilde produceerde bijvoorbeeld beduidend meer overste oudermannen dan schepen- of raadsburgemeesters, terwijl het boterliedengilde relatief veel kameraars voortbracht.

Op grond van de mate van daadwerkelijke representatie en invloed in het stadsbestuur (als raden, schepenen, oversten, kameraars) ontstaat een beeld van een grotendeels informele bestuurlijke hiërarchie van de 21 Utrechtse gilden, die gold in de jaren 1402-1459, maar in de veertiende eeuw zijn oorsprong gevonden moet hebben:

(in hun geval omdat zij ook niet-gildeleden konden zijn): zie Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 58, 67-69. Kameraars kwamen in de praktijk ook steeds uit de hoofdgilden voort, zo bleek uit de analyse van bestuurders die tussen 1402 en 1455 tot eerste of tweede kameraar gekozen werden.

67 Ibidem, II, 55.

68 Daartoe werd het aantal hoofdgilden teruggebracht van veertien naar twaalf, waarbij de snijders bij de wantsnijders gevoegd werden en de brouwers en viskopers samengingen. Deze vernieuwing werd echter reeds in oktober 1456 tenietgedaan. Ibidem, I, clxviii-clxx, 72, 78 en 94-95.

hoofdgilden:

- top: wantsnijders;
- subtop: marslieden, boterlieden, riemsnijders;
- ‘middengilden’⁶⁹: louters, korenkopers, grauwwerkers, bijlhouwers, smeden;
- ondergerepresenteerde hoofdgilden: snijders, bakkers, vleeshouwers (tot 1433), brouwers (vanaf 1433), viskopers, corduaniers⁷⁰;

lage gilden:

- ‘hogere’ lage gilden (met vaste vertegenwoordiging in de raad in enge zin): wolwevers, steenbidders, oude wantsnijders;
- laagste gilden: zadelaars (het ‘kunstenaarsgilde’)⁷¹, molenaars, linnenwevers, oude corduaniers (verstellers van schoenen).

Deze ‘gildehiërarchie’ doet vermoeden dat het vijftiende-eeuwse Utrechtse stadsbestuur, en waarschijnlijk ook het veertiende-eeuwse, voor een belangrijk deel steunde op de handelselite van de stad (wantsnijders, marslieden bijvoorbeeld) en in iets mindere mate op producenten/ondernemers van goederen die deels bestemd waren voor de export of de luxe-markt, zoals lederen producten, pels- en smeedwerk. Producenten en winkeliers van gewone consumptiegoederen die zich vooral op de lokale markt richtten (bakkers, vleeshouwers, lage gilden) hadden in dit opzicht minder kansen. Hierbij dient wel te worden benadrukt dat, ondanks deze ‘gildehiërarchie’, alle gilden verzekerd bleven van twee oudermannenzetels in de stadsraad. Dit in tegenstelling tot steden waar bepaalde gilden, zoals de volders te Gent na 1360 of de kleinste gilden van Florence, geheel van het stadsbestuur werden uitgesloten. Ook waren alle gilden in Utrecht, zowel hoofdgilden als lage gilden, aan elkaar gelijkwaardig als het aankwam op hun bijdrage aan het gildeleger, de nachtwacht en het onderhoud van de stadsmuren. Dit moet symbolisch van groot belang zijn geweest voor de status van de betrokken gildeleden en beroepsgroepen.⁷²

In hoeverre de machtsverhoudingen tussen de gilden ook te maken hadden met de verdeling van rijkdom in de gilden, is een moeilijke vraag. Algemeen gesproken liepen de

69 Vgl. de vijf ‘middengilden’ in het laatmiddeleeuwse Florence, aldaar een officiële onderscheiding binnen de groep van lagere gilden: Najemy, *History of Florence*, 43.

70 Leden van sommige ondervertegenwoordigde hoofdgilden werden daarentegen relatief vaak gekozen als raden ‘van de straat’, met name vleeshouwers (14%) en snijders (10%). Zie hiervoor tabel 2.

71 Zie echter tabel 1, waaruit blijkt dat de zadelaars in bepaalde jaren toch een raadszetel wisten te verwerven.

72 Cf. Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, clxxi-clxxii.

geconstateerde machtsverhoudingen tussen de gilden waarschijnlijk wel grofweg samen met verschillen in welvaart en sociale status tussen de diverse beroepsgroepen in de stad. Met name de hoofdgilden konden in de praktijk echter door de combinatie van politieke en economische leden een grote sociale diversiteit vertonen. Zij herbergden waarschijnlijk zowel rijke kooplieden (en nakomelingen van patriciërs), bankiers, renteniers en ambachtelijke ondernemers alsook minder welvarende producenten en winkeliers uit de lagere middengroepen.⁷³ De meeste gilden zullen voor wat betreft hun burgerleden een combinatie van leden uit de elites en de middengroepen hebben gekend. Hoe de verhouding in elk gilde lag, is op dit moment nauwelijks te zeggen, met uitzondering misschien van het elitaire wantsnijdersgilde en de lage gilden, die politiek en economisch minder belangrijk waren en daarom vermoedelijk veel minder welvarende leden bevatten.⁷⁴ De bovengenoemde gildehiërarchie komt ook niet meer dan globaal overeen met de verdeling van rijkdom binnen de gilden die Berents berekende voor, in dit geval, het einde van de vijftiende eeuw.⁷⁵ Natuurlijk is over deze vraag op individueel niveau, via prosopografisch onderzoek van de bestuurdersgroep, nog veel meer uit te zoeken.

Het principe van gildevertegenwoordiging moet ten slotte ook niet al te absoluut opgevat worden. Zo kwam uit hetzelfde onderzoek naar voren dat sommige Utrechtse families in de vijftiende eeuw een bovenmatig grote bestuurlijke rol wisten te spelen binnen enkele gilden, doordat zij in opeenvolgende generaties meerdere bestuurders voor hun gilde leverden. In hoeverre we hier te maken hebben met representatie van familie- of gildebelen is in deze gevallen niet duidelijk te onderscheiden. De familie Knijff is een voorbeeld van een dergelijke invloedrijke familie binnen het snijdersgilde; bij de corduaniers werd deze rol vervuld door de familie Sloyer, en bij de louwers door de familie Proys.⁷⁶ Met name van deze laatste, ministeriale familie is niet te verwachten dat zij zich ooit persoonlijk met het louwersambacht hebben ingelaten. In de meeste gilden

73 Vgl. voor de sociale diversiteit binnen gilden in Florence: Najemy, *History of Florence*, 35-44.

74 Overvoorde en Joosting, *Gilden II*, 10.

75 Berents, 'Gegoede burgerij', aldaar op p. 84 een driedeling op basis van aankoopbedragen voor lijffrenten rond 1496: in de hoogste bestedingscategorie zaten marslieden (tussen 5000-6000 pond), wantsnijders, snijders en grauwwerkers (4000-5000 pond); in de middencategorie bakkers, boterlieden, korenkopers, riemsnijders, bijlhouwers en smeden (3000-4000 pond), brouwers en corduaniers (2000-3000 pond), viskopers en louwers (1000-2000 pond); in de laagste categorie leden van de lage gilden (onder 1000 pond).

76 Bij de familie Knijff ging het met name om de topbestuurders Jan en Gerrit Knijff, die namens het snijdersgilde resp. 25 (!) en 17 maal een bestuursfunctie voor de stad vervulden, als ouderman, raad of schepen en als overste (overste ouderman of kameraar); bij de familie Sloyer ging het om Klaas en Jan, terwijl andere leden van deze familie ook via andere gilden bestuurlijk actief waren; en ook bij het louwersgilde werden bijna alle overste- en kameraarsfuncties in deze periode bezet door verschillende leden van de familie Proys.

lagen de verhoudingen echter niet zo duidelijk en was er meer concurrentie tussen verschillende bestuurders en hun families; bovendien kwam deze ‘monopolisering’ in de praktijk vooral voor bij overste- en kameraarsfuncties en veel minder bij andere bestuursfuncties.

Mobiliteit van stadsbestuurders: 1402-1459

Bovenstaande overwegingen maken wel duidelijk dat het onderzoek naar de machtsverhoudingen tussen de gilden, en daarmee naar de vertegenwoordiging van sociaaleconomische belangen(groepen) in het stadsbestuur, aangevuld dient te worden met onderzoek dat uitgaat van de individuele stadsbestuurders en hun families. In wat volgt proberen we meer inzicht te krijgen in de mate van toegankelijkheid van het dagelijkse stadsbestuur voor individuele burgers. Daarbij houden we in gedachte dat leden van hoofdgilden *sowieso* ruimere kansen hadden dan leden van lage gilden, die uitsluitend voor oudermansfuncties, en slechts in sommige gevallen voor raadsfuncties, in aanmerking kwamen. De centrale vraag is: hoe open of gesloten was de bestuurdersgroep in de praktijk, en wat was – in tweede instantie – het verband tussen politieke invloed en sociale status of economische bezigheid? Opnieuw vormen daarbij de bestuurderslijsten uit de periode 1402-1459 de onderzoeksbasis.

Bij een open systeem van verkiezing en verkiesbaarheid, zoals in Utrecht na 1304 gold, kan het lastig zijn om een bestuurlijke elite als groep af te bakenen.⁷⁷ Voor het bestaan van een dergelijke elite, ook al waren de grenzen enigszins fluïde, is het noodzakelijk dat de meeste en de meest invloedrijke posities in het stadsbestuur in de praktijk onder een beperkt aantal burgers werden verdeeld. Vaak ook gingen zij, door bijvoorbeeld binnen dezelfde groep huwelijkspartners te zoeken (endogamie), in sociaal opzicht een duidelijke groep vormen.

Meer onderzoek is nodig, met name naar het huwelijksgedrag onder Utrechtse bestuurders⁷⁸, maar in het algemeen lijkt aan de voorwaarden voor het bestaan van een dergelijke elite in Utrecht aan het begin van de vijftiende eeuw voldaan te zijn, als we kijken naar de frequentie waarmee bestuurders gemiddeld ambten vervulden en naar de aard van die ambten. Deze analyse laat zien dat de ruim 1100 Utrechtse bestuurders die in

77 Dit is tevens een goede reden om voor Utrecht na 1304 van ‘elites’ en niet meer van een ‘patriciaat’ te spreken, aangezien dit laatste de associatie wekt van een gesloten bestuurdersgroep zoals dat vóór 1304 het geval was. Cf. Dumolyn, ‘Urban elites’, 3-8.

78 Zie in het algemeen G.M. de Meyer en E.W.F. van der Elzen, ‘Het huwelijk van burgers in de late middeleeuwen’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 1-28, aldaar 13-17.

de periode 1402-1459 een functie in het stadsbestuur vervulden, gemiddeld 4,15 keer zetelden als schepen, raad of ouderman (zie tabel 4). De helft van hen zetelde echter slechts één of twee keer in het stadsbestuur, terwijl 17% van de bestuurders (197 personen) in deze periode carrières doorliep van acht of meer jaren en daarmee ongeveer de helft van alle beschikbare zetels vulde. In werkelijkheid waren carrières dan nog dubbel zo lang, aangezien een jaar als nieuwwraad (de jaren die hier geteld zijn) steeds werd afgewisseld met een jaar als oudraad. Daarmee was de omvang van de bestuurlijke top in Utrecht in deze periode, ondanks de formeel ruime toegankelijkheid, zondermeer vergelijkbaar met die van het kleinere en als ‘oligarchisch’ beschouwde Leiden, waar gilden helemaal geen invloed in het stadsbestuur hadden en zo’n 15% van de bestuurders acht of meer functies bekleedde.⁷⁹

Bijna de helft van de stadsbestuurders trad in deze periode alleen als ouderman van zijn gilde op, waaruit tevens blijkt dat deze functie in veel gevallen als opstap in het Utrechtse stadsbestuur fungeerde (zie tabel 5). Onder degenen die in hun carrière één of meer keren ouderman waren (80% van alle bestuurders), was het gemiddelde aantal functies bovendien 4,38, terwijl dit gemiddelde onder de veel kleinere groep die één of meer keren in de schepenbank zat (15,5%), niet minder dan 7,66 bedroeg. Hieruit wordt een in de praktijk geldende bestuurlijke hiërarchie duidelijk, waarbij politieke kansen, en daarmee status en invloed, toenamen naarmate men optrad als ouderman, raad of schepen. De kans op doorstroming tussen de functies was bovendien niet gelijk verdeeld: ruim de helft van de oudermannen kwam in zijn carrière niet verder dan dat – hoe lang deze carrière ook was – en slechts 11% van hen bereikte ooit een zetel in de schepenbank.⁸⁰ Daartegenover vervulde meer dan de helft van de schepenen óók ooit een positie als ouderman in zijn politieke loopbaan. Raadsleden (in enge zin) hadden in dit opzicht een tussenpositie. Er waren ook bestuurders die in hun carrière de stap van ouderman oversloegen en meteen doorstroonden naar functies als raad of schepen, maar het meest

79 Voor Leiden: Brand, *Over macht*, 49-51; F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht: De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 98-105; vgl. voor andere steden Blockmans, ‘Mobiliteit’, 240 en *passim* (aangaande de steden Gent, Dordrecht, Rotterdam en Zutphen). Opdeling van de periode, in bijvoorbeeld 1402-1430 en 1431-1459, levert overigens slechts lagere gemiddelden op vanwege het wegvallen van de langere carrières en laat daarmee geen betrouwbare ‘trend’ zien. Dit zou wel mogelijk zijn als de onderzoeksperiode wordt uitgebreid.

80 Er waren echter ook bestuurders die zeer lange carrières als ouderman vervulden en die daaraan mogelijk binnen de stadsraad een bovenmatige invloed ontleenden: bijvoorbeeld Willem van der Woert, tussen 1408 en 1443 maar liefst zestien keer ouderman voor het molenaarsgilde; Arend van Tiel, tussen 1427 en 1447 elf keer ouderman bij de boterlieden; en verschillende oudermannen van de familie Schout bij de oude corduaniers (Herman, Jacob en Gerrit Schout, resp. zeven, zes en acht keer ouderman tussen 1402 en 1450). Dergelijke gegevens vertellen tevens veel over de mate van doorstroming en toegankelijkheid van bestuursfuncties op het niveau van elk gilde afzonderlijk.

gewoon was het toch om verschillende functies in de loop van het bestuurlijke leven af te wisselen (zie tabel 5).⁸¹

De doorstroming was, niet verwonderlijk, het geringste naar functies aan de top van het dagelijkse stadsbestuur, dat wil zeggen naar ambten als burgemeester of overste ouderman. Zij kwamen in de praktijk uit een beperkte groep binnen de raadselite voort (9% van alle bestuurders in de periode 1402-1459) en bekleedden niet zelden meerdere mandaten in hun carrière, ondanks het feit dat zij deze posities slechts eens in de vier jaar mochten bekleden (zie tabellen 5 en 6).⁸² Hun gemiddeld aantal verkiezingen in de stadsraad was 10,84, waardoor carrièreduren van twintig tot veertig jaar onder deze groep geen uitzondering waren en zij een grote continuïteit en invloed in het stadsbestuur konden opbouwen.

De vorming van de raadselite

Ondanks de verruiming van het actief en passief kiesrecht en de grotere politieke participatie vanuit meerdere lagen van de burgerij na 1304 tekende zich in de vijftiende eeuw dus een nieuwe bestuurlijke elite of raadselite⁸³ af, waarbinnen de doorstroming relatief gering was en de toegankelijkheid vanuit de burgerij beperkt. De groep burgers die we rond 1400 en daarna als raadselite zouden kunnen aanmerken, bestond op het eerste gezicht uit (1) nakomelingen van oude patricische families (zoals leden van de families Van Lichtenberg, Van Drakenburg en Grawert); (2) leden van uit het Nedersticht afkomstige ministeriale families, die zich in de loop van de veertiende eeuw in de stad vestigden (bijvoorbeeld leden van de families Van der Aa, Proys of Van Amerongen); en (3) leden van een nieuw opgeklommen ‘gildenelite’ uit een ambachtelijk of kleinhandelsmilieu. Een zekere indicatie voor een niet-elitaire herkomst biedt het hebben van een patroniem in plaats van een achternaam. Binnen de Utrechtse bestuurderstop die in de periode 1402-1459 acht keer of vaker een functie in de stadsraad bekleedde (17%),

81 Hierbij was er geen voorgeschreven curriculum van ouderman-raad-schepen, maar kwamen in de praktijk alle combinaties in een bestuurlijke carrière voor, zoals ouderman-raad, raad-ouderman, raad-ouderman-schepen, ouderman-schepen-raad enzoverder.

82 Deze regel stond in de overeenkomst van 1341 en gold mede voor de kameraar(s): Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 58 (art. 10). De groep inclusief de kameraars was 144 personen over dezelfde periode; 24 van hen (17%) waren in de loop van hun carrière zowel burgemeester of overste ouderman als kameraar. Vgl. voor een prosopografische analyse van de stadsontvangers in Gent in de periode 1384-1460: M. Boone, *Geld en macht: De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent 1990) 199-207.

83 Het begrip ‘raadselite’ sluit met name aan op de Duitse historiografie (*Ratselite*), cf. Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 363 en 407-412.

werd 22% alleen met de naam van de vader, en eventueel grootvader, aangeduid. Een voorbeeld is de invloedrijke vleeshouwer Hendrik Jacobszoon (Frederikszoon).

De banden tussen van oorsprong patricische burgers, ministeriale burgers en uit de ambachtsgilden afkomstige bestuurders kunnen in de loop van de tijd nauw zijn geworden door huwelijken en zakelijke samenwerking, zowel door contacten binnen de gilden als via het stadsbestuur. De precieze reikwijdte van dit sociale en politieke proces is op dit moment moeilijk te volgen vanwege de schaarse bronnen vóór 1400 en het gebrek aan voorstudies. Twee vermoedens kunnen echter wel uitgesproken worden: ten eerste, dat het proces van sociale vermenging al vroeg in de veertiende eeuw, of zelfs al in de dertiende eeuw, op gang kwam, en ten tweede, dat persoonlijke relaties het eerst en vooral ontstonden tussen families die zich met handel bezighielden, of dit nu internationale handel op het Rijngebied, Vlaanderen of verder weg was, of regionale en lokale kleinhandel. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in de door Van Vliet geponeerde stelling dat lange-afstandshandelaren, c.q. patriciërs, zich zelf in de dertiende eeuw al in toenemende mate waren gaan richten op markten dichterbij.⁸⁴

Een vroeg voorbeeld van de vorming van concrete banden is de geschiedenis van Godschalk de Merseman. Zijn ‘achternaam’ ontleende deze Godschalk waarschijnlijk aan zijn regionale handelsactiviteiten en zijn lidmaatschap van het marsliedengilde. Hij was reeds vanaf 1305 regelmatig schepen. Zijn zoon Arnoud Godschalkszoon trouwde met een dochter van de patricische Gerrit Vrenke en verwierf een bisschoppelijk dienstmansgoed. Diens zoon Gerard noemde zich naar de prestigieuze familie van zijn moeder (Gerard Vrenke Arnoudsz) en trouwde zelf weer met een dochter van de patricische Jacob van Lichtenberg en Mabelia uten Goye (de laatste uit de burggravenfamilie). Van hen stamden de Van Winssens en Vrenke van Winssens af, die in de vijftiende eeuw tot de Utrechtse raadselite behoorden, enkele heerlijkheden verwierven en onder andere verwant raakten aan de burggravenfamilie van Montfoort.⁸⁵ Dergelijke banden en netwerken kunnen misschien ook al vroeg het overwicht van handelsbelangen – van kooplieden evenals op (inter)regionale markten georiënteerde ambachtsmeesters in de hoofdgilden – in het dagelijkse stadsbestuur hebben gestimuleerd.

84 Van Vliet, ‘De stad van de burgers’, 97-98; Van Vliet, *Markt*, 91-93.

85 Ph. van Daal, ‘Van Winssen/Vrencke van Winssen/Voet van Winssen’, *De Nederlandsche leeuw* 101 (1984) k. 118-120; B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 243.

Voor het belang dat welvaart en status in het algemeen hadden om toegang te krijgen tot bestuursfuncties, zijn overigens verschillende verklaringen aan te dragen.⁸⁶ Duidelijk is enerzijds dat persoonlijke welvaart in de meeste laatmiddeleeuwse steden een belangrijk criterium of zelfs een voorwaarde was voor de uitoefening van publieke functies, en Utrecht lijkt op dit beeld geen uitzondering geweest te zijn.

Het communale gedachtengoed – waarbij de gilden aansloten – legde vanouds al een koppeling tussen sociaaleconomische en financiële zelfstandigheid en het recht op inspraak in de gemeenschap. Dit kwam binnen steden tot uiting in de beperking van politieke medezeggenschap tot degenen die vrij waren en een huis of grond in de stad bezaten, de burgerij, later (in Utrecht) gedefinieerd als de volwaardige leden van de gilden met burgerrecht.⁸⁷ In de praktijk waren dit zelfstandige ambachtsmeesters, winkeliers of marskramers, kooplieden en burgers zonder beroepsmatige bezigheid. In de Gildebrieff van 30 januari 1455 werd het principe zelfs vastgelegd in de vorm van een vermogenseis voor stadsbestuurders, die voor de oudermannen al snel werd losgelaten, en een jaar later ook weer voor de overige bestuurders.⁸⁸ Door deze opvatting hoefde er ook geen innerlijke tegenspraak te bestaan tussen burgerinspraak en een dagelijks bestuur door welvarende leden van de gemeenschap, zolang die gemeenschap als geheel via representatie of directe inspraak maar voldoende mogelijkheden tot medezeggenschap had, en de bestuurlijke elite bovendien niet verwordde tot een gesloten bestuursklok.⁸⁹ In het Utrecht van rond 1400 – in tegenstelling tot rond 1300! – werd onder andere aan deze laatste voorwaarden voldaan door het relatief open kiessysteem waarin een grote waarde werd gehecht aan loting, en het systeem van zetelverdeling tussen de 21 gilden, dat op zichzelf een groot deel van het aanwezige handels- en bedrijfsleven dekten.

Er waren anderzijds ook praktische omstandigheden waardoor gegoede burgers meer kans hadden om in het stadsbestuur gekozen te worden. Van Uytven wees er in zijn studie naar de laatmiddeleeuwse stadsbestuurders in de Nederlanden reeds op dat bestuurlijke functies doorgaans onbezoldigd waren, zodat zij in de praktijk slechts toegankelijk waren voor burgers die voldoende tijd en geld hadden om politieke ambten

86 Cf. Van Uytven, 'Plutokratie'; Berents, 'Gegoede burgerij', 91; Shaw, *Popular government*, ix.

87 Cf. P. Blickle, *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform. II: Europa* (München 2000) 1-2; in Nederlandse steden: M. Prak, 'Kommunalismus en de steden in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek', *Noordbrabants historisch jaarboek* 17-18 (2000-2001) 10-44, aldaar 14.

88 Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 73, 77-78, 79-81 (gildebrieven van 30 januari 1455, met *verclaringe*, en 31 maart 1455). In oktober 1456 werd deze eis ook voor de raden en schepenen weer losgelaten, toen men grotendeels terugkeerde naar de regeling van 1341 (p. 95-98).

89 Zie hiervoor met name Schilling, 'Civic republicanism', 19, 28-30; maar vgl. ook Shaw, *Popular government*, ix en *passim*; Najemy, *Corporatism and consensus*, 8-14; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 244-251.

te vervullen. Ook in Utrecht waren bestuurlijke ambten onbezoldigd. Daarnaast wordt in de literatuur gewezen op het principe van de *Abkömmllichkeit* of de ‘beschikbaarheid’: ook bij armere burgers bestond vaak de neiging om de best beschikbare, dat wil zeggen de politiek en zakelijk meest ervaren burgers voor bestuurlijk verantwoordelijke functies te (her)kiezen.⁹⁰

Het belang van deze principes blijkt nog het duidelijkst bij de selectie van de meest invloedrijke posities in het Utrechtse stadsbestuur, die tevens de grootste tijdsinvestering vergden: die van de burgemeesters en overste oudermannen, de ‘vier oversten’. Zoals hierboven al werd vastgesteld, hing een verkiezing als overste niet in de eerste plaats van het gilde af. In de praktijk waren sommige hoofdgilden, zoals de wantsnijders, veel meer dan andere vertegenwoordigd in overstefuncties. Het was daarnaast niet ongevoerd dat één gilde in een bestuursjaar meerdere oversten leverde, zoals de grauwwerkers met twee oversten in 1408, of de wantsnijders, die niet minder dan drie van de vier oversteposities vulden in 1409. Het is daarom ook niet te verwachten dat zij als representanten van hun gilde in deze posities terechtkwamen, maar op grond van andere criteria.

Een van de belangrijkste elementen in de verkiezing van oversten in Utrecht lijkt zeker status, persoonlijk of van de familie, geweest te zijn, naast de noodzakelijke bestuurlijke ambitie of competentie die misschien een gebrek aan status kon compenseren. Opvallend veel burgemeesters in de eerste helft van de vijftiende eeuw waren ridderlijk levende burgers van oude patricische en/of ministeriale afkomst. De welgeboren status is onder andere af te leiden uit de posities die sommigen van hen in andere jaren bekleedden als schout, kastelein of maarschalk in bisschoppelijke dienst. Het relatieve gewicht van stadsoversten van riddermatige status of afkomst, hoewel op dit moment moeilijk te kwantificeren zonder aanvullend onderzoek, kan eveneens op pragmatische gronden verklaard worden: het kon nuttig zijn om de stad naar buiten toe te laten vertegenwoordigen door bestuurders die op gelijk niveau konden onderhandelen met andere machten, zoals de bisschop-stadsheer, de kapittelgeestelijkheid, edelen en ministerialen uit de regio en buitenlandse vorsten. Zij dienden bovendien voldoende gezag of militaire ervaring te hebben om het stadsleger te leiden.⁹¹ Naarmate zij nauwer bij het bestuur van de oversten betrokken raakten, gold dit evenzeer voor de overste oudermannen als voor de burgemeesters.

90 Zie onder andere Van Uytven, ‘Plutokratie’, 408-409; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 394-398.

91 Cf. Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 695.

Conclusie en vooruitblik

De veertiende eeuw liet grote veranderingen zien in de toegankelijkheid en samenstelling van het Utrechtse dagelijkse stadsbestuur. Uit een combinatie van onderzoek naar de veertiende-eeuwse afspraken en regelingen en naar de bestuurderslijsten vanaf het moment dat zij beschikbaar zijn (1402-1459), komen enkele ontwikkelingen duidelijk naar voren. De eerste betrof de vorming van een zelfbewuste politieke gemeenschap van burger-gildeleden, waarin voor het eerst, via hun organisatie in ambachts- en kleinhandelsgilden, ook de sociale middengroepen in de stad waren opgenomen. Door middel van actief en passief kiesrecht, de ontwikkeling van regels van representatie en eventueel directe participatie in de stadsraad, konden zij daadwerkelijk hun stempel op de stedelijke politiek drukken en hun belangen doen vertegenwoordigen. Een blijk van het succes van de gilden was onder andere dat ook de oude patricische en ministeriale elites in het gildesysteem (en het gildeleven!) werden geïncorporeerd en via dezelfde gilden politiek actief werden.

De tweede ontwikkeling betrof de creatie, in de loop van de veertiende eeuw, van een nieuwe bestuurlijke elite of raadselite, die sociaal gezien op het eerste gezicht een combinatie vormde van nakomelingen van oude patricische families, later ingestroomde ministeriale families en een nieuwe, via de gilden opgeklimmen elite van handelaars en ambachtsmeesters. Deze raadselite had in de praktijk, zo bleek uit het onderzoek naar de bestuurderslijsten over 1402-1459, beduidend meer kansen op invloedrijke posities in het stadsbestuur dan andere burgers. In de toegankelijkheid van het stadsbestuur in deze periode kan zelfs zondermeer een vergelijking gemaakt worden met doorgaans als ‘oligarchisch’ bestempelde besturen als die van Leiden.

Wat betreft de kansen voor politiek ambitieuze burgers hing veel af van het gilde waartoe men behoorde. De ontwikkeling van de raadselite in Utrecht ging samen met de creatie van een bestuurlijk systeem dat gebaseerd was op een gedifferentieerde representatie vanuit de gilden. In formele zin werden de verhoudingen tussen de verschillende gilden vooral vastgelegd via het onderscheid tussen hoofdgilden en lage gilden, maar ook tussen de hoofdgilden onderling ontstonden grote verschillen voor wat betreft daadwerkelijke invloed en vertegenwoordiging. De deels informele machtsverdeling, die nawijsbaar vanaf 1400 vrij stabiel was, lijkt vooral in het voordeel te hebben gewerkt van op (inter)regionale handel georiënteerde burgers, zowel kooplieden als ambachtsmeesters, en in het nadeel van lokaal actieve producenten en winkeliers van

gewone consumptiegoederen. Door deze gedifferentieerde representatie ontstond een politieke ‘gildehiërarchie’.

Ondanks de op het eerste gezicht vrij stabiele politieke *status-quo* in de veertiende en vijftiende eeuw zijn er echter ook voldoende aanwijzingen dat deze machtsverschillen verzet opriepen onder bepaalde gilden en burgers. De sinds 1304 gevestigde corporatieve tradities en inspraakmogelijkheden boden voor dit verzet ook deels de mogelijkheden. Soms kwam het echter tot een gewapende opstand of oproer. Het is misschien niet toevallig dat juist een ambachtelijk hoofdgilde (!) als de vleeshouwers, dat vooral lokale en beperkt regionale belangen vertegenwoordigde en vermoedelijk overwegend bestond uit leden uit de (lagere) middengroepen, relatief vaak bij politieke onrust betrokken was. Dit was zo bij de grote gewapende confrontaties in het stadscentrum in het najaar van 1346 en opnieuw tijdens het Utrechtse Schisma, in de jaren 1420 en 1430.⁹² In 1433 leidden de vele ‘vergaderingen’ van het gilde en de ‘lasten’ en ‘vechtpartijen’ die zij veroorzaakten, zoals de oude en nieuwe raad het verwoordden, zelfs tot hun opheffing. Het vleeshuis, waar zoveel gewraakte vergaderingen gehouden waren, werd afgebroken en het gilde vervangen door een nieuw gilde voor de brouwers. De vleeshouwers zelf werden over de andere gilden verspreid, in een poging door dezelfde raadselite om hen effectief monddood te maken.⁹³ Ook in de jaren 1455-1456 kan men achter de nieuwe, tijdelijke Gildebrieven de belangen van ondervertegenwoordigde hoofdgilden vermoeden, die via een wijziging van de samenstelling van de stadsraad evenveel recht kregen als hun machtige collega-gilden op zetels in de schepenbank, de raad en het college van oudermannen.⁹⁴

Al met al bleken in het door de gilden geregeerde Utrecht de mogelijkheden tot inspraak van gildeleden die niet tot de bestuurlijke elite of tot de ‘juiste’ (hoofd)gilden behoorden, in de vijftiende eeuw beperkt te zijn. Met name bij de meest invloedrijke functies, die van de stadsoversten, lijken persoonlijke status en familieachtergrond een veel grotere rol te hebben gespeeld dan representatie van gildebelangen. Veel gilden verloren hierdoor in de loop van de tijd hun functie als toegangsportaal tot de werkelijke regeringsmacht. Door de vorming van een raadselite, waartoe ook oudermannen als gildebestuurders behoorden, kwam er bovendien een scheiding tot stand tussen

92 Aangaande de crisis van oktober-december 1346: Muller, *Rechtsbronnen I*, 57-62, waaruit blijkt dat het verzet op 3 oktober 1346 geïnitieerd werd door vleeshouwers (vergelijk de namen op p. 58 en 61). Aangaande hun rol tijdens het Utrechtse schisma (1425-1426 en begin jaren 1430): Burman, *Utrechtsche jaarboeken I*, 431-432.

93 Overvoorde en Joosting, *Gilden II*, 89-92; vgl. ook Muller, *Rechtsbronnen I*, 42-43 (Stadsboek nr. 90, te dateren tussen 1344 en 1363), m.n. art. 4 en 7.

94 Cf. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 34-37, die dit reeds constateerde; zie ook n. 88 hierboven.

bestuurselite, c.q. gildeleiding, en ‘gildebasis’. In dit verband zou men van oligarchisering kunnen spreken – een populair begrip als het gaat om laatmiddeleeuwse stadsbesturen – maar deze term brengt ook moeilijkheden met zich mee, aangezien hij allerlei negatieve associaties oproept en niet door iedereen op dezelfde wijze gedefinieerd wordt.⁹⁵

Vruchtbaarder lijkt het om te kijken naar de concrete politieke praktijken en de veranderingen die daarin in de loop van de tijd optraden, zoals ook in deze bijdrage gepoogd werd.⁹⁶ Het proces van verenging en afsluiting van de bestuurstop, waar deze veranderingen mede toe leidden, was bovendien rond 1400 nog niet voltooid.⁹⁷

Op dit vlak valt nog veel meer te onderzoeken, onder meer door een prosopografisch onderzoek naar de bestuurdersgroep of raadselite in Utrecht te verrichten, zoals dat reeds voor sommige andere steden gebeurd is. Daarnaast is het mogelijk om meer onderzoek te verrichten naar de ontwikkeling van politieke instituties en (informele) bestuurlijke praktijken in Utrecht na 1304. Enkele voorbeelden van praktijken die invloed hadden op de daadwerkelijke toegankelijkheid van het stadsbestuur en de machtsverhoudingen in de stad, zijn die rondom de verlening en ontneming van passief en actief kiesrecht (ook wel samen te vatten als ‘burgerrechtspolitiek’)⁹⁸, de verhoudingen tussen de oude en nieuwe raad tegenover inspraakmogelijkheden van de gildeledenvergaderingen (de zogenaamde gemene morgenspraken), of de mate waarin gilden invloed wisten uit te oefenen op het sociaaleconomische en fiscale beleid van de stad. Al deze onderwerpen zijn voor laatmiddeleeuws Utrecht nog nauwelijks bestudeerd. Aanvullend onderzoek in één of meerdere van deze richtingen is noodzakelijk om het beeld te verhelderen van de manier waarop het Utrechtse stadsbestuur in de periode van het gildebestuur functioneerde binnen zijn directe sociale en politieke context.

95 Zie bijvoorbeeld Shaws definitie van oligarchie (Shaw, *Popular government*, ix): *regimes with participation in government restricted to a closed, economically and socially privileged, often hereditary, group*; vgl. Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 244-246, 248 en 408, die het begrip ‘oligarchie’ reserveert voor kleine, sociaal homogene bestuurselites die hun regeringsmacht openlijk (!) aanwenden om zichzelf en hun families persoonlijke voordelen te bezorgen en andere bevolkingsgroepen te onderdrukken.

96 Zie ook Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 245.

97 In 1528 werd het definitief voltooid met de herinstelling van een oligarchische, door de landsheer aangewezen schepenbank en de ontneming van de politieke rechten aan de gilden door keizer Karel V, maar ook daarvoor waren er al enkele tijdelijke experimenten, zoals in de jaren 1491-1493, toen een ‘erfraad’ werd ingesteld in plaats van de jaarlijks verkozen raad: zie Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, clxxvi-clxxx; Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’, 183.

98 Zie voor een voorbeeldstudie in dit opzicht Schreiner en Meier, *Stadtregiment und Bürgerfreiheit*; voor de term ‘burgerrechtspolitiek’ ook Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 141-144.

Bijlagen¹

Tabel 1: Representatie van de gilden in de raad (in enge zin), 1402-1459

Gilde en waak	Hoofdgilde of laag gilde	Waakindeling (I t/m XI)	Aantal raadszetels	Gewoonlijke positie in lijst raadsleden ²
Wantsnijders	H	I	1	1
Snijders	H	I	1	2
Bakkers	H	II	2	3 en 4
Molenaars	L	II	-	-
Linnenwevers	L	II	-	-
Vleeshouwers/Brouwers	H	III	1	5
Viskopers	H	III	1	6
Louwers	H	IV	1	7
Wolwevers	L	IV	1	8 of na hoofdgilden ³
Marslieden	H	V	1	8 of 9
Boterlieden	H	V	1	9 of 10
Corduaniers	H	VI	2	10 en 11 (of 11 en 12)
Oude corduaniers	L	VI	-	-
Korenkopers	H	VII	2	12 en 13 (of 13 en 14)
Oude wantsnijders	L	VIII	1	15/16 of na hoofdgilden ³
Steenbickers	L	VIII	1	15/16 of na hoofdgilden ³
Grauwwerkers	H	IX	1	14 of 17
Riemsnijders	H	IX	1	15 of 18
Bijlhouwers	H	X	2	16 en 17 (of 19 en 20)
Smeden	H	XI	1 of 2 ⁴	Vanaf 18
Zadelaars	L	XI	0 of 1 ⁴	Vanaf 19
Raden 'van de straat' ⁵			2	23 en 24

Tabel 2: Verhoudingen tussen de hoofdgilden: raden 'van de straat' en schepenzetels, 1402-1459

Hoofdgilde	% raden 'van de straat' (N=113) ⁶		% schepenzetels (N=714) ⁷	
Wantsnijders	4%	(-3%) ⁸	16%	(+9%) ⁸
Snijders	10%	(+3%)	1%	(-6%)
Bakkers	2%	(-5%)	1%	(-6%)
Vleeshouwers ⁹	14%	(+7%)	2%	(-5%)
Brouwers ⁹	1%	(-6%)	1%	(-6%)
Viskopers	4%	(-3%)	3%	(-4%)
Louwers	12%	(+5%)	4%	(-3%)
Marslieden	8%	(+1%)	13%	(+6%)
Boterlieden	9%	(+2%)	7%	-
Corduaniers	0%	(-7%)	3%	(-4%)
Korenkopers	3%	(-4%)	6%	(-1%)
Grauwwerkers	6%	(-1%)	6%	(-1%)
Riemsnijders	8%	(+1%)	5%	(-2%)
Bijlhouwers	8%	(+1%)	6%	(-1%)
Smeden	2%	(-5%)	7%	-
Gilde onbekend ¹⁰	10%		19%	
Totalen	100%		100%	

Tabel 3: Verhoudingen tussen de hoofdgilden: stadsoversten en kameraars, 1402-1454¹¹

Hoofdgilde	% schepenbm (N=53)		% raadsbm (N=53)		% overste oudermannen (N=106)		% kameraars (N=106) ¹²	
Wantsnijders	26%	(+19%)	15%	(+8%)	7%	-	16%	(+9%)
Snijders	-	(-7%)	-	(-7%)	5%	(-2%)	7%	-
Bakkers	-	(-7%)	-	(-7%)	2%	(-5%)	6%	(-1%)
Vleeshouwers ¹³	-	(-7%)	2%	(-5%)	7%	-	-	(-7%)
Brouwers ¹³	-	(-7%)	-	(-7%)	2%	(-5%)	-	(-7%)
Viskopers	-	(-7%)	2%	(-5%)	-	(-7%)	3%	(-4%)
Louwers	4%	(-3%)	17%	(+10%)	2%	(-5%)	3%	(-4%)
Marslieden	15%	(+8%)	9%	(+2%)	8%	(+1%)	12%	(+5%)
Boterlieden	8%	(+1%)	8%	(+1%)	3%	(-4%)	13%	(+6%)
Corduaniers	2%	(-5%)	-	(-7%)	7%	-	5%	(-2%)
Korenkopers	9%	(+2%)	4%	(-3%)	2%	(-5%)	7%	-
Grauwwerkers	9%	(+2%)	-	(-7%)	6%	(-1%)	1%	(-6%)
Riemsnijders	6%	(-1%)	9%	(+2%)	20%	(+13%)	8%	(+1%)
Bijlhouwers	2%	(-5%)	11%	(+4%)	4%	(-3%)	6%	(-1%)
Smeden	6%	(-1%)	6%	(-1%)	6%	(-1%)	4%	(-3%)
Gilde of persoon onbekend ¹⁴	13% ¹⁵		17% ¹⁶		23% ¹⁷		11% ¹⁸	
Totalen	100%		100%		100%		100%	

Tabel 4: Mobiliteit van stadsbestuurders, 1402-1459¹⁹

Aantal functies	Totaal aantal personen ²⁰		Subcategorie oudermannen ²¹		Subcategorie raden ²¹		Subcategorie schepenen ²¹	
1-2	567	51%	428	48%	169	29%	28	16%
3-4	197	18%	154	17%	120	21%	34	20%
5-7	157	14%	138	15%	116	20%	34	20%
8-11	117	10%	104	12%	101	18%	42	24%
12 of meer	80	7%	69	8%	68	12%	36	21%
Totalen	1118	100%	893	100%	574	100%	174	100%
Gemiddeld aantal functies	4,15		4,38		5,78		7,66	

Tabel 5: Doorstroming tussen colleges en naar posities als stadsoverste of kameraar, 1402-1459

Functies	Totaal aantal personen		Subcategorie oudermannen ²¹		Subcategorie raden ²¹		Subcategorie schepenen ²¹	
Alleen ouderman	483	43% ²²	483	54%	-	-	-	-
Alleen raad	148	13%	-	-	148	26%	-	-
Alleen schepenen	37	3%	-	-	-	-	37	21%
Comb. oud-raad	312	28%	312	35%	312	54%	-	-
Comb. oud-sch	23	2%	23	3%	-	-	23	13%
Comb. raad-sch	39	3%	-	-	39	7%	39	22%
Comb. oud-raad-sch	75	7%	75	8%	75	13%	75	43%
Onzeker/onbekend	1	0%	-	-	-	-	-	-
Totalen	1118	100%	893	100%	574	100%	174	100%
Stadsoverste	101	9%	78	9%	87	15%	61	35%
Kameraar	67	6%	52	6%	48	8%	38	22%
Stadsoverste en kameraar	24	2%	19	2%	23	4%	14	8%
Geen stadsoverste of kameraar	974	87%	782	87%	462	80%	89	51%
Totalen	1118	100%	893	100%	574	100%	174	100%

Tabel 6: De vier oversten (burgemeesters en overste oudermannen), 1402-1454:
frequentie en mobiliteit²³

Aantal keer overste	Aantal personen		Aantal bezette overste posities ²⁴		Gemiddeld aantal raadszetels in groep
	Aantal	Percentage	Aantal	Percentage	
1 keer	42	53%	42	20%	7,83
2 keer	14	18%	28	13%	10,43
3-4 keer	13	16%	45	21%	14,62
5-7 keer	11	14%	63	30%	18,36
Persoon onbekend	n.v.t.	n.v.t.	34	16%	n.v.t.
Totalen	80	100%	212	100%	10,84
Gemiddeld aantal keer overste	2,23				

Noten bij de tabellen

- 1 Bron: HUA, SA 13. Inzicht in de databestanden die aan de tabellen ten grondslag liggen, is desgewenst op te vragen bij de auteur via justine@smithu.is.
- 2 Met nadruk moet gesteld worden dat uit de positie van een raadslid in de jaarlijkse lijsten raadsleden alleen *niet* het gilde kan worden afgeleid, aangezien afwijkingen op het schema regelmatig voorkwamen. Afwijkingen treden bijvoorbeeld op in 1408 en 1421, toen de raadsburgemeester bovenaan de lijst gezet werd, of in 1426, toen de twee raden ‘van de straat’ tussen de overige raadsleden genoteerd werden bij hun gilde. Ook zijn er soms kleine variaties in de volgorde van de gilden. Sowieso neemt de onzekerheid sterk toe naarmate de lijst vordert, zoals de tabel al laat zien.
- 3 De jaren dat de vaste raadszetels van de lage gilden (wolwevers, oude wantsnijders, steenbikkers) tussen de hoofdgilden genoteerd werden, naar de volgorde van de waken: 1404, 1407-1411, 1413, 1419, 1426, 1431, 1437, 1440, 1446-1454 en 1457-1459. In de jaren 1410, 1417-1418, 1421, 1430, 1445 en 1447 gold dit wel voor één of twee, maar niet alle drie de gilden.
- 4 De smeden en zadelaars deelden samen een waak. In de meeste jaren vulden de smeden beide raadszetels van de waak, maar in een aantal jaren werd een zadelaar met zekerheid in de tweede raadszetel benoemd (ten koste van de smeden), namelijk in 1404, 1415 en 1427, in de jaren 1430-1450 om het jaar, met als mogelijke uitzonderingen 1438 en 1450, en daarna opnieuw in 1451, 1454 en 1456, waarbij in dat laatste (voor de raad chaotische) jaar de zadelaars zelfs twee of drie zetels vulden. Zie voor de jaren 1455-1456 ook Struick, ‘Het bewind van de gilden’.
- 5 Zie ook tabel 2. De raden van de straat dienden sinds 1341 op basis van persoonlijke geschiktheid uit de gilden gekozen te worden (zie noot 27 hierboven).
- 6 Over een periode van 58 jaar (1402-1459) werden er 113 posities als raden ‘van de straat’ verdeeld: in principe twee per jaar (d.i. 116), maar in de jaren 1455-1456 waren er geen raden van de straat vanwege de gelijke verdeling van alle raadszetels over de twaalf hoofdgilden; in 1407 werd één raad van de straat tijdens het lopende jaar vervangen.
- 7 In de periode 1402-1459 ging het in totaal om 714 schepenzetels, d.i. 58 jaar maal 12 zetels (696) plus 19 tussentijdse vervangingen van schepenen; in 1423 heeft het raadsdagelijkse boek slechts 11 schepenen (HUA, SA 13-3, f. 153).
- 8 In deze kolom wordt het percentage in de vorige kolom afgezet tegen dat bij een gelijke verdeling van het aantal zetels over de veertien hoofdgilden, d.i. 7%. Let wel op de relatief grote categorie ‘gilde onbekend’.
- 9 Vanaf 1433 werd het vleeshouwersgilde vervangen door het brouwersgilde, waardoor de gegevens

-
- in het licht van de verhoudingsgewijs kortere periode geïnterpreteerd moeten worden. Het relatieve overwicht van de vleeshouwers bij de raden van de straat was in de periode 1402-1432 in werkelijkheid dus nog hoger dan de gegeven 14%.
- 10 In deze categorie vallen de bestuurders wier gilde niet bekend is doordat zij in de periode 1402-1459 geen functie als ouderman vervulden. In een aantal van deze gevallen kon het gilde toch met enige zekerheid vastgesteld worden, namelijk als zij meer dan één keer als raadslid voorkwamen en de in tabel 1 gevonden verdeelsleutel het gilde zeer waarschijnlijk maakte. Deze gevallen zijn wel bij de respectievelijke gilden opgeteld.
 - 11 In deze tabel is voor de periode 1402-1454 gekozen, aangezien de jaren 1455-1456 een grote verandering betekenden: de ambtstermijn van raadsburgemeester werd bekort tot 3 maanden, de overste oudermannen werden niet (*per se*) meer uit de verkozen oudermannen gekozen en het kameraarsambt werd een meerjarig ambt. Deze laatste verandering bleef gehandhaafd na de restauratie van oktober 1456 (zie Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 71-98). Het meenemen van de gegevens uit deze jaren zou derhalve de hier getoonde resultaten te zeer hebben beïnvloed.
 - 12 In deze kolom zijn beide kameraars (eerste en tweede) op gelijke wijze geteld, hoewel de eerste kameraar de belangrijkste was voor de stad. De jaren 1431 en 1432 zijn niet geteld: vanaf juni 1430 werd kort geëxperimenteerd met kameraarsaanstellingen van meerdere jaren; vanaf 1433 echter werd de oude situatie, waarbij de kameraars jaarlijks benoemd werden uit de nieuw verkozen raden en schepenen, weer hersteld. Zie Van de Water, *Groot placaatboek III*, 73-75, 238-241 (aangaande kameraars en schutmeesters); HUA, SA 13-4, f. 60v, 73 en 89. In twee jaren (1415 en 1430) werden beide kameraars tijdens het lopende jaar vervangen wegens verbanning of overlijden.
 - 13 Zie noot 9 hierboven.
 - 14 In deze categorie vallen (a) de bestuurders wier gilde niet bekend of te onzeker is doordat zij in de periode 1402-1459 geen functie als ouderman vervulden (zie ook noot 10 hiervoor), en (b) de keren dat de persoon die de functie vervulde niet bekend is. De raadsdagelijkse boeken vermelden in de bestuurderslijsten lang niet altijd wie in het betreffende jaar schepen- of raadsburgemeester of overste ouderman was. In sommige gevallen is mede gesteund op Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, en Van de Water, *Groot placaatboek III*, 161.
 - 15 Van twee personen was het gilde onbekend, samen goed voor vijf benoemingen als schepenburgemeester in deze periode; voor 1434 en 1444 ontbreekt de naam van de schepenburgemeester in de bronnen.
 - 16 In niet minder dan acht jaren in de periode 1402-1454 is de persoon van de raadsburgemeester onbekend (1404, 1406, 1417, 1420, 1424, 1432, 1434 en 1444); van één raadsburgemeester was het gilde onbekend.
 - 17 In de periode tot 1432 ontbreken regelmatig de namen van overste oudermannen; daarna zijn ze alle bekend uit de raadsdagelijkse boeken (HUA, SA 13) of Van de Water, *Groot placaatboek III*, 161. De jaren waarin beide overste oudermannen onbekend zijn: 1406, 1410-1411, 1415, 1417-1420, 1423, 1432; een van beide namen ontbreekt in de jaren 1403, 1405, 1407 en 1425.
 - 18 Van zes personen, die samen tien keer een kameraarsambt bekleedden, was het gilde onbekend; in twee jaren ontbreekt de naam van een van beide kameraars (1433, 1436).
 - 19 In deze tabel zijn de jaarlijkse bestuurderslijsten verwerkt van 1402 t/m 1459, maar geen individuele carrières gevolgd ná 1459 (vóór 1402 ontbreken hiervoor grotendeels de gegevens). Dit zorgt ervoor dat gemiddelde carrièreuren in het algemeen iets naar boven dienen te worden bijgesteld. Desondanks is de gekozen periode van 58 jaar (circa drie generaties) lang genoeg om enig inzicht in carrièreverlopen te krijgen. Vgl. Blockmans, 'Mobiliteit', 237.
 - 20 N = 1118, onder voorbehoud van identificatiefouten. In sommige gevallen was het bijvoorbeeld moeilijk vader en zoon te onderscheiden, als de toevoeging 'de jonge' niet systematisch vermeld werd. Soms hielpen aanvullende gegevens, zoals overlijdensdata, uit andere bronnen (raadsregisters, kameraarsrekeningen, genealogische aantekeningen uit de Verzameling Van Buchel-Booth), maar dergelijke gegevens zijn zonder aanspraak op volledigheid verwerkt.
 - 21 Onder de subcategorieën worden gerekend alle personen die in de periode 1402-1459 één of meer keren ouderman waren van hun gilde, dan wel raadslid (in enge zin) of schepen. Tussen deze subcategorieën bestaat er veel overlap, aangezien men vaak verschillende soorten functies in de loop van een bestuurlijke carrière vervulde (zie ook de gegevens in deze tabel).
 - 22 Op het totaal van 1118 bestuurders in de periode 1402-1459 waren er 102 (9%) lid van lage gilden zonder recht op een raadszetel of schepenzetel (molenaars, linnenwevers, oude corduaniers). Zij vormen onderdeel van de groep die alleen ouderman was.
 - 23 Zie noot 11 hiervoor.
 - 24 In deze tabel is ook het aantal bezette overstepositities opgenomen, mede om te wijzen op het aantal

onbekende benoemingen in deze periode, wat de gegeven aantallen en verhoudingen kan doen afwijken van de werkelijkheid.